

T.C
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

BİR CERH TERİMİ OLARAK FISKU'R-RÂVİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Melike BAHAR

701923021

BURSA 2022

T.C
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

BİR CERH TERİMİ OLARAK FISKU'R-RÂVİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Melike BAHAR

Danışman
Prof. Dr. HÜSEYİN KAHRAMAN

BURSA 2022

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı'nda, 701923021 numaralı Melike BAHAR hazırladığı “Bir Cerh Terimi Olarak Fısku'r-râvî” konulu Yüksek Lisans çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, günü saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Tez Danışmanı ve Sınav
Komisyonu Başkanı
Prof. Dr. Hüseyin Kahraman
Uludağ Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Mutlu Gül
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr.
Fatma Kızıl
Yalova Üniversitesi

.././ ...

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 24/06/2022

Tez Başlığı / Konusu: Bir Cerh Terimi Olarak Fısku'r-râvî /

Bir cerh terimi olan fisk tabirinin muhaddisler nazarındaki konumu

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 87 sayfalık kısmına ilişkin, 24/06/2022 tarihinde şahsım tarafından turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 7 'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Melike BAHAR

Öğrenci No: 701923021

Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Programı: Hadis

Statüsü: Y.Lisans Doktora

Danışman

Prof. Dr. Hüseyin Kahraman

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans olarak sunduğum “Bir Cerh Terimi Olarak Fısku’r-râvî” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

.../.../....

Adı Soyadı:	Melike BAHAR
Öğrenci No:	701923021
Anabilim Dalı:	Temel İslam Bilimleri
Programı:	Hadis Yüksek Lisans
Statüsü:	Y.Lisans Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Melike BAHAR
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler
Anabilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri
Bilim Dalı : Hadis
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans
Mezuniyet Tarihi : / / 2022
Danışman : Prof. Dr. Hüseyin KAHRAMAN

BİR CERH TERİMİ OLARAK FISKU'R-RÂVÎ

Muhaddisler dinin temel kaynaklarından biri olan hadislerin râvîlerinin belli başlı vasıflara sahip olması hususunda müttefiktirler. Bu vasıfların başında ise adâlet gelmektedir. Adâlet genel anlamıyla fısın zıttı olarak telakki edilmekte ve râvînin fâsık olmaması anlamına gelmektedir. Buna göre fısık, Allah'ın itaatinden çıkmak mânâsına gelmekte olup yalan, bid'at ve günahı içerisine alan şemsiye bir kavramdır. Ne var ki günümüzde câri olan hadis usûlünde râvînin fâsık olması günahkâr olması anlamında kullanılmaktadır.

Bu çalışmada muhaddislerin fısık kavramına yaklaşımı ve bu kavramın bir cerh terimi olarak cerh-ta'dîl ilmindeki yeri tespiti çalışılmıştır. Öncelikle muhaddislerin fısık kavramına yaklaşımları mustalahu'l-hadis eserlerinden yola çıkarak ortaya konulmuş ardından kavramın râvî tenkidinde kullanımının tespiti için ricâl kitaplarına başvurulmuştur. Böylece bir cerh terimi olarak fısık-r-râvînin tanımı ve cerh-ta'dîl ilmindeki yeri belirlenmeye gayret edilmiştir

Anahtar Sözcükler:

Hadis, Cerh ve Ta'dîl, Usûl, Fısık, Râvî, Tenkit

ABSTRACT

Name and Surname : Melike BAHAR
Universtiy : Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : Basic Islamic Siences
Branch : Hadith
Degree Awarded : Master
Degree Date : / / 2022
Supervisor : Prof. Dr. Hüseyin KAHRAMAN

FISQ OF THE NARRATOR AS A JARH TERM

Hadith scholars are agreed that the narrators, who are the carriers of hadiths, the main sources of religion, should have certain qualifications. Probity is at the forefront of these qualities. Probity, on the other hand, is generally considered the opposite of *fisq* and means that the narrator is not sinful. According to this, *fisq* means disobeying Allah and is an umbrella concept that includes lies, innovations and sin. However, in the current hadith methodology, which is current today, it is used to mean that the narrator is sinful.

In this study, it has been tried to determine the approach of hadith scholars to the concept of *fisq* and the place of this concept in *the jarh and ta'dil* as a *jarh* term. First of all, the approaches of the hadith scholars to the concept of *fisq* were revealed based on the works of hadith method, and then the books of *rijal* were consulted to determine how much the critics used in the criticism of the narrators. Thus, the definition of *fisq* of the narrator as a *jarh* term and its place in *the jarh and ta'dil* are determined.

Keywords:

Hadith, Jarh and Ta'dil, Methodology, Fisq, Narrator, Criticism

ÖNSÖZ

Hadis âlimleri özellikle fitnenin yayılması ile birlikte dinin temel kaynaklarından biri olan hadisleri nakledecek kişilerin adâlet ve zabt vasıflarını haiz olmasını şart koşmuşlardır. Adâlet râvînin fâsık olmaması anlamına gelmektedir. Bu da râvînin yalancı, herhangi sapkın bir görüşe mensup ve günahkâr olmaması demektir. Ne var ki klasik dönemde muhaddisler tarafından şemsiye bir kavram olarak telakki edilen fisk kavramı zamanla anlam daralmasına uğramış ve râvînin yalancı ve mübtedî' olmasından ayrı olarak amelinde kusurlu/günahkâr olması durumuna hasredilmiştir. Bu çalışmanın hareket noktası da budur.

Bu minvalde çalışmanın birinci bölümü fisk kavramının kavramsal çerçevesinin çizilmesine ayrılmıştır. Mukayeseye imkân vermesi açısından kavramın fıkıh ve kelâm ilimlerinde hangi bağlamlarda ele alındığına değinilmiş ve hadis usûlündeki kullanıma etkisini tespit etmek amacıyla Kur'ân ve hadislerdeki anlamları ortaya konmuştur. Çalışmanın ikinci bölümü ise fisk kavramının hadis usûlü eserlerine başvurmak suretiyle teorik veçhesini; ricâl kitaplarına başvurmak suretiyle de pratik veçhesini tespiti ayrılmıştır. Kavramın münekkitt muhaddisler arasında yaygın bir kullanımının olup olmadığı ve bunun sebepleri üzerinde durulmuştur.

Günümüzde câri olan hadis usûlü kaideleriyle mütekaddim dönem eserlerini değerlendirme yanılığının sıkça görüldüğü bu dönemde elinizdeki bu çalışma, kavramların zamanla uğradıkları anlam değişikliklerine dikkat çekmesi açısından bir önem taşımaktadır. Ancak insan elinden çıkan her şeyde olduğu gibi eksiklerden de hali değildir.

Beni hadis ilmine yönlendirip bana hadisi sevdirmekle birlikte çalışmamın her aşamasında ilgi ve desteğini esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Hüseyin Kahraman'a şükranlarımı sunuyorum. Aynı zamanda öğrenim hayatım boyunca üzerimde emeği bulunan bütün hocalarıma özellikle de tezimin ilk okumalarını yapıp yol gösterici ve ufuk açıcı tavsiyelerde bulunan Doç. Dr. Mutlu Gül ve Araş. Gör. Mehmet Angay'a teşekkür ediyorum. Diğer yandan tezimin her aşamasında benden yardımlarını esirgemeyen Hacer Şahin, Esmâ Elönü, Araş. Gör. Betül Öz, Rabia Timur ve Çağlanur İyibil başta olmak üzere tüm dostlarıma şükran borcumu dile getiriyorum. Son olarak

eğitim-öğretim hayatım boyunca benim için her türlü fedakarlığı yapan başta kıymetli annem olmak üzere tüm aileme ve eşime minnetlerimi sunuyorum.

Bursa 2022

Melike BAHAR

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iii
YEMİN METNİ.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ	vii
İÇİNDEKİLER.....	ix
KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ.....	1
A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI	1
B. ARAŞTIRMANIN METODU.....	2
C. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	2

I. BÖLÜM:

FISK KAVRAMI

1. FISKİN ANLAMAMI	8
1.1. Kur'ân'da Fısk Kavramı.....	9
1.1.1. Fıskın İtikâdî Bağlamda Kullanıldığı Ayetler	10
1.1.2. Fıskın Amelî Kusurlar Bağlamında Kullanıldığı Ayetler	11
1.1.3. Hem İtikâdî Hem de Amelî Kusura Hamli Mümkün Olan Ayetler	13
1.2. Hadislerde Fısk Kavramı	16
1.3. Fıkıh İlminde Fısk Kavramı	20
1.4. Kelâm İlminde Fısk Kavramı	23

II. BÖLÜM:

BİR CERH TERİMİ OLARAK FISKU'R-RÂVÎ

1. TEORİDE FISKU'R-RÂVÎ	28
2. FISKU'R-RÂVÎ KAVRAMININ PRATİKTEKİ KARŞILIĞI.....	41
2.1 Hakkında “Fâsık” Lafzı Kullanılan Râvîler ve Tenkit Sebepleri.....	41
2.1.1. Yalan.....	42
2.1.2. Mürtekib-i Kebîre: Amelî Kusuruna İşaret Edilen Râvîler	43
2.1.3. Bid‘at	49
2.2. Fısk Lafzı Kullanılmamasına Rağmen Fıskı Gerektiren Fiiller Üzerinden Yapılan Cerhler.....	56
2.2.1. Günlük Hayatta Yalan Söylemek	57
2.2.2. İçki/Nebiz İçmek yahut Bunları Satmak	58
2.2.3. Namazı Terk Etmek.....	66
2.2.4. Yalancı Şahitlik ve Kazf Suçu.....	69
2.2.5. Diğer Günahlar	71
SONUÇ	74
KAYNAKÇA.....	77

KISALTMALAR

b.	: bin
bk.	: bakınız
çev.	: çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
ed.	: editör
h.	: hicrî
İFAV	: Marmara Üniversite İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: tahkîk eden
v.y	: vefat tarihi yok
v.d	: ve devamı
y.y	: yayım yeri yok

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

Müslümanlar ilk asırlardan beri dinin temel kaynakları arasında telakki ettikleri hadisler konusunda yoğun bir anlama, yorumlama, ezberleyip koruma ve doğru bir şekilde sonraki nesillere aktarma çabası içerisinde olmuşlardır. Ne var ki özellikle fitne hadiseleri ile yaygınlık kazanan hadis uydurma faaliyetleri muhaddisleri, haberlerin muhtevasına ilaveten onu nakleden kişilerin şahsiyet ve dürüstlüğü hususunda daha titiz davranmaya sevk etmiştir. Bu bağlamda hadislerin isnadları sorulmaya başlanmış, hadis râvîleri güvenilir olan ve olmayan şeklinde tefrik edilmiştir.

Cerh-ta'dil ilminin sistematikleşip müstakil bir ilim haline geldiği II/VIII. asrın sonlarına doğru hadis rivâyeti ile uğraşan kişi sayısının artması, tenkit edilen râvîlerin sayısının çoğalmasına sebebiyet vermiştir. Bu râvîlerin değerlendirilme kriterleri münekkit muhaddisler tarafından belli başlı kaidelere bağlanmaya başlamıştır. Her münekkit kendi içtihadıyla rivâyetin makbul olup olmadığına dair şartlar belirlemiş, kriterler ortaya koymuştur. Bu kriterler doğrultusunda da râvîler hakkında cerh yahut ta'dilde bulunmuştur.

Muhaddislerin râvînin rivâyetinin makbul olması için koyduğu kriterlerin başında adâlet gelmektedir. Adâlet, muhaddisler tarafından fiskın zıddı olarak telakki edilmiş ve fâsık râvînin rivâyetinin merdud olacağı ifade edilmiştir. Ne var ki günümüzde câri olan hadis metodolojisinde adâlet, *râvînin (zabt sorunu dışında) rivâyete ehil olması için taşıması gereken tüm şartları haiz olması* anlamına gelmektedir. Onun zıddı olarak sunulan fisk ise yalnızca *ameldeki kusura* delâlet etmektedir.

Araştırmamız muhaddislerin bir cerh terimi olarak fisk kavramına bakış açılarını ortaya koymayı konu edinmektedir. Aynı zamanda bu çalışmada ilk asırlarda tartışılan birçok mesele ile bağlantılı olması hasebiyle gerek kelâm gerek fıkıh ilimlerinde kendisine geniş yer bulan fisk kavramının hadisçiler tarafından ne ölçüde kullanıldığı ve bu kullanımda söz konusu iki ilmin bir etkisinden söz edilip edilemeyeceği tespiti çalışılacaktır.

B. ARAŞTIRMANIN METODU

Araştırma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İslâm dini ile birlikte yeni anlamlar yüklenen fîsk kavramı ele alınmaktadır. Fîskın sözlük anlamı, Kur'ân'da ve hadislerde kullanımı ortaya konmak suretiyle kavramsal çerçevesi çizilmektedir. Aynı zamanda fîsk kavramının hadis ilminde kullanımı ile kıyas yapmayı mümkün kılması için kelâm ve fıkıh ilimlerinde nerelerde gündeme getirildiği ve hangi anlamda kullanıldığı ortaya konmaktadır.

Araştırmanın ikinci bölümünde ise temsil değeri yüksek hadis usûlü eserlerini kronolojik olarak incelemek suretiyle kavramın teorik veçhesi ortaya konmuş, ricâl kitaplarında, hakkında fâsık ithamının bulunduğu râvîler tespit edilmiştir. Fâsıklıkla itham edilmemekle birlikte günümüzde câri olan hadis usûlüne göre fîskı gerektiren fiiller üzerinden yapılan cerhlere de araştırmada yer verilmiştir.

Tespit edilen bilgiler çerçevesinde ulaşılan neticelere çalışmanın sonuç kısmında işaret edilmiştir.

C. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Fîsk, değişik veçheleriyle gerek mütekaddim gerek müteahhir gerekse muâsır âlimler ve bilginler tarafından ele alınmış bir konudur. Fîsk kavramı ile ilgili yapılan modern çalışmalar bağlamında ilk zikredilecek olan Bekir Tatlı'nın *Fîsk Kavramı ve Hadis Usûlü açısından Fîsku'r-râvî*¹ adlı makalesidir. Tatlı, makalesinde günümüzde câri olan hadis metodolojisindeki anlamıyla râvînin ameldeki kusuru manasına gelen *fîsku'r-râvî* kavramını mütekaddim ve müteahhir ulemânın kavillerini aktarmak suretiyle ortaya koymakta ve hakkında fîsk ithamı bulunan râvîlere birkaç örnek vermekle yetinmektedir. Emin Âşıkutlu tarafından kaleme alınan DİA'nın "*Fîsk*" maddesinde² ise kavram amel ve itikat açısından olmak üzere ikiye ayrılmakta ve genelde birincisi üzerinde durulmaktadır. Kişiyi fâsık yapan günahlardan özetle bahseden Âşıkutlu, fâsık râvînin rivayetinin münker görüldüğünü ifade etmekle birlikte münekkitlerin bu

¹ Bekir Tatlı, "Fîsk Kavramı ve Hadis Usûlü Açısından Fîsku'r-râvî", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2013).

² Emin Âşıkutlu, "Fîsk (Hadis)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996).

terimi kullanımına değinmemektedir. Sinan Öge'nin *İslâm Düşüncesinde Fısk Kavramı*³ adıyla kelâm alanında yaptığı yüksek lisans çalışması ise kavramın yalnızca itikadî veçhesini ele almaktadır. Yakup Bıyıkoglu'nun “Kur'ân'da İnanç Özellikleri Bağlamında Olumsuz İnsan Karakteri Örneği: Fısk ve Fâsıklık”⁴ adlı bildirisinde, fısk kavramı Kur'ân'daki kullanımlarından yola çıkılarak *inanmayan kişinin vasfı* şeklinde ele alınmakta ve mümin kişinin vasfı olamayacağı söylenmektedir. Dursun Ali Türkmen ise “Arap Edebiyatında Fısk Kavramı ve Kur'ân-ı Kerim'in Bu Kavrama Kazandırdığı Yeni Anlamlar (Allame Taberî Örneği)”⁵ adlı makalesinde fısk kavramının yalnızca Cahiliye Dönemi ile Kur'ân'daki kullanımına yer vermiştir.

Bir Cerh Terimi Olarak Fısku'r-râvî adındaki çalışmamızda ise muhaddislerin bakış açısına göre fısk kavramının teorik arka planı ile bunun pratikteki yansımaları üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda günümüzde câri olan hadis usulünde, adâlet vasfına zarar veren unsurlar çerçevesinde bir cerh terimi olarak kullanılan fısku'r-râvînin münekkit muhaddisler arasında yaygın bir kullanıma sahip olup olmadığı tespiti çalışılmaktadır. Fıskın kavramsal çerçevesinin çizildiği birinci bölümde lügat kitaplarından, tefsirlerden ve hadis şerhlerinden istifade edilmiştir. Aynı zamanda kavramın fıkıh ve kelâm âlimleri nezdindeki yerinin tespiti için de bu alanlara dair eserlere müracaât edilmiştir.

Kavramın teorik arka planını ortaya koymak için ilk dönem eserlerden Şâfiî'nin (öl. 204/820) *er-Risâle*⁶ ve *el-Üm'üne*,⁷ İbn Ma'în'in (öl. 233/848) *Târîhu Yahyâ b. Ma'în*,⁸ Müslim'in (öl. 261/875) ve Dârimî'nin (öl. 255/869) ise eserlerinin mukaddimelerine⁹ başvurulmuştur. Müstakil usûl eserlerinden Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (öl. 405/1015)

³ Sinan Öge, *İslâm Düşüncesinde Fısk Kavramı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2000).

⁴ Yakup Bıyıkoglu, “Kur'ân'da İnanç Özellikleri Olumsuz İnsan Karakteri Örneği: Fısk ve Fâsıklık” (Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşâsına Dinin Yeri Sempozyumu, Ordu: Ordu İlahiyat Fakültesi, 2016), 237-257.

⁵ Dursun Ali Türkmen, “Arap Edebiyatında Fısk Kavramı ve Kur'ân-ı Kerim'in Bu Kavrama Kazandırdığı Yeni Anlamlar (Allame Taberî Örneği)”, *Yüksek İslâm Enstitüsü Yıllığı* 4 (2012), 180-189.

⁶ Şâfiî, Muhammed b. İdris, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Mustafa el-Bânî el-Halebî, 1940).

⁷ Şâfiî, *el-Üm* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1990).

⁸ Yahyâ b. Ma'în, Ebû Zekeriyya, *Târîhu Yahyâ b. Ma'în* (rivâyetü'd-Dûrî), thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf (Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyai Tûrâsî'l-İslâmî, 1979).

⁹ Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc en-Nîsâbü'rî, *Şahîhu Müslim*, thk. Yâsir Hasen, Ammâr et-Tayyâr (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2018); Dârimî, Ebû Abdullah b. Abdurrahman b. el-Fadl b. el-Behrâm, *Müsnedü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî (Suudî Arabistan: Dâru'l-Mügnî, 2000).

*Ma'rifetü 'ulûmi'l- hadîs*¹⁰ ve *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl*,¹¹ Hatîb el-Bağdâdî'nin (öl. 463/1071) *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye*¹² ve *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*,¹³ İbnü's-Salâh'ın (öl. 643/1246) *Mukaddimetü İbni's-Şalâh fî 'ulûmi hadîs*,¹⁴ İbn Dakîkul'îd'in (öl. 702/1302) *el-İktirâh*,¹⁵ İbn Cemâa'nın (öl. 733/1333) *el-Menhelü'r-revî fî 'ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî*,¹⁶ Nevevî'nin *et-Takrîb ve't-teysîr*¹⁷, İbn Kesîr'in (öl. 774/1373) *İhtisâru 'Ulûmi'l-hadîs*,¹⁸ İbnü'l-Mülakkın'ın (öl. 804/1401) *el-Mukni' fî 'ulûmi'l-hadîs*,¹⁹ İbn Hacer'in (öl. 852/1449) *Nüzhetü'n-nazar*,²⁰ Sehâvî'nin (öl. 902/1497) *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l- 'Irâkî*,²¹ Suyûtî'nin (öl. 911/1505) *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*,²² Ali el-Kârî'nin (öl. 1014/1605) *Şerhu Şerhi Nuḥbeti'l-fiker*²³ adlı eserlerine müracaât edilmiştir. Hadis usûlü kitabı olmamakla birlikte mukaddimelerinde konumuza dair önemli bilgiler ihtiva eden İbn Hibbân'ın (öl. 354/965) *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddîsîn ve'd-ḍu'afâ' ve'l-metrûkîn*,²⁴ İbn Adî'nin (öl. 365/976) *el-Kâmil fî ḍu'afâ'i'r-ricâl*,²⁵ Zehebî'nin (öl. 748/1348) *Mîzânü'l-i'tidâl*'ine²⁶ de başvurulmuştur

¹⁰ Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *Ma'rifetü 'ulûmi'l- hadîs*, thk. Muazzam Hüseyin (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1977).

¹¹ Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl*, thk. Fuad Abdulmün'in Ahmed (Mısır: Dâru'l-Dave, ts.).

¹² Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye*, thk. Ebû Abdullah es-Sevrakî, İbrahim el-Hamdî el-Medenî (Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.).

¹³ Hatîb, el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 2007).

¹⁴ İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrazürî, *Mukaddimetü İbni's-Şalâh fî 'ulûmi hadîs*, thk. Muhammed Uveyda (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2018).

¹⁵ İbn Dakîkul'îd, Takiyüddîn Ebü'l-Feth Muhammed b. Ali el-Kuşeyrî, *el-İktirâh fî beyâni'l-iştîlâh ve mâ üdîfe ilâ zâlike mine'l-ehâdîsi'l-ma'dûde mine's-şihâh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986).

¹⁶ İbn Cemâa, Ebû Abdullah Bedrüddîn Muhammed b. İbrahim el-Kinânî, *el-Menhelü'r-revî fî 'ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî*, thk. Muhyüddîn Abdurrahman Ramazan (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1986).

¹⁷ Nevevî, Ebû Zekerriyya Muhyiddîn Yahya b. Şeref, *et-Takrîb ve't-teysîr* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1985).

¹⁸ İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kuraşî, *İhtisâru 'Ulûmi'l-hadîs*, thk. Ahmed Muhammed Şakîr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.).

¹⁹ İbn Mülakkın, Sirâcüddîn Ebû Hafs Ömer b. Ali el-Mısırî eş-Şâfî, *el-Mukni' fî 'ulûmi'l-hadîs*, thk. Abdullah b. Yusuf el-Cüdey' (Suudî Arabistan: Dâru'l-Fevâz, 1992).

²⁰ İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuḥbeti'l-fiker*, thk. Nureddin Itr (Dimaşk: Matbaatü's-Sabbâh, 2000).

²¹ Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed, *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l- 'Irâkî*, thk. Ali Hüseyin Ali (Mısır: Mektebetü's-Sünne, 2003).

²² Suyûtî, Abdurrahman b. Ebû Bekr, *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe Muhammed el-Fâriyâbî (Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1994).

²³ Ali el-Kârî, Nurüddîn Ebû Muhammed Ali b. Muhammed, *Şerhu Şerhi Nuḥbeti'l-fiker*, thk. Muhammed Nizâr Temîm, Heysem Nizâr Temîm (Beyrut: Dâru'l-Erkam, ts.).

²⁴ İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddîsîn ve'd-ḍu'afâ' ve'l-metrûkîn*, thk. Hamdî es-Silefî (Riyad: Dâru's-Samiî, 2000).

Kavramın pratik yönünü ortaya koymada ise Yahyâ b. Ma'în'in *Târîh*'i, Buhârî'nin (öl. 256/870) *Târîh*'i,²⁷ Ebû Zür'a er-Râzî'nin (öl. 264/878) *ed-Du'afâ* ve *ecvibetü Ebî Zür'a* adlı eseri,²⁸ İclî'nin (öl. 261/875) *Ma'rifetü's-şîkât*'i²⁹ başvurulmuş ilk kaynaklardır. Diğer yandan dua'fâ literatürünün ilk sistematik eserleri arasında yer alan Ukaylî'nin (öl. 322/934) *ed- ed-Du'afâ'ü'l-kebîr*'i,³⁰ İbn Hibbân'ın *Kitâbü'l-Mecrûhîn* ve İbn Adî'nin *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) *Kitâbü'd-Du'afâ* ve *'l-metrûkîn*³¹ adlı eserlerinden istifade edilmiştir. Bunun yanı sıra zayıf râvîler hakkında gerek ilk dönem münekkitlerinden naklettikleri gerek kendi açıklamaları ile araştırmacıya geniş ve derli toplu bilgiler sunan Zehebî'nin *Mizânü'l-i'tidâl*, *el-Muğnî fî'd-du'afâ*³² ve *Divânü'd-du'afâ*'sı,³³ İbn Hacer'in *Lisânü'l-Mizân*'i³⁴ çalışmamızın kaynakları arasındadır. Doğrudan mecrûh râvîlerle alakalı olmamakla birlikte İbn Ebû Hâtim'in (öl. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dîl*,³⁵ İbn Hibbân'ın *es-Şîkât*,³⁶ İbn Şâhin'in (öl. 385/996) *Târîhu esmâ'i's-şîkât mimmen nuqle 'anhümü'l-ilm*,³⁷ Ebü'l-Velîd el-Bâcî'nin (öl. 474/1081) *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*,³⁸ Sem'ânî'nin (öl.

²⁵ İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Abî b. Abdillâh b. Muhammed el-Cürcânî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997).

²⁶ Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mizânü'l-i'tidâl*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963).

²⁷ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *et-Târîhu'l-kebîr*, thk. Hâşim en-Nedvî (Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, ts.).

²⁸ Ebû Zür'a, Ubeydullah b. Abdilkerim b. Yezid er-Râzî, *Kitâbü'd-Du'afâ ve'l-kezzâbîn ve'l-metrûkîn min aşhâbi'l-hadîş (ed-Du'afâ ve ecvibetü Ebî Zür'a 'alâ suâlâtî'l-Berzei)*, thk. Sa'dî el-Hâmişî (Medine: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1982).

²⁹ İclî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Salih, *Ma'rifetü's-şîkât*, thk. Abdulalim Abdulazîz (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1985).

³⁰ Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr, *ed-Du'afâ'ü'l-kebîr*, thk. Abdulmu'tî el-Emîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1984).

³¹ İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Kitâbü'd-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, thk. Abdillâh el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985).

³² Zehebî, *el-Muğnî fî'd-du'afâ*, thk. Nureddin Itr, ts.

³³ Zehebî, *Divânü'd-du'afâ ve'l-metrûkîn*, thk. Hammad b. Muhammed el-Ensârî (Mekke: Mektebetü'n-Nahdatî'l-Haddîse, 1967).

³⁴ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, thk. Dâiratu'l-mearifi'n-nizâmiyye (Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî li'l-Matbuât, 1986).

³⁵ İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1952).

³⁶ İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî, *es-Şîkât*, thk. Muhammed Abdulmü'îd Han (Haydarabad: Dâru'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1973).

³⁷ İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer b. Şâhin, *Târîhu esmâ'i's-şîkât mimmen nuqle 'anhümü'l-ilm*, thk. Subhî es-Sâmirâî (Kuveyt: Dâru's-Selefiyye, 1984).

³⁸ Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd el-Kurtunî el-Endelüsî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh li-men harrece lehü'l-Buhârî fî'l-Câmi'i's-şahîh*, thk. Ebü Lübâbe Hüseyin (Riyad: Dâru'l-Livâ, 1986).

562/1166) *et-Taḥbîr fî'l-Mu'cemi'l-kebir*,³⁹ Mizzî'nin (öl. 742/1341) *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'î'r-ricâl*,⁴⁰ Zehebî'nin *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*,⁴¹ İbn Hacer'in *Tehzîbü't-Tehzîb*⁴² ve *Takrîbü't-Tehzîb*⁴³ adlı eserleri çalışmamıza önemli bilgiler sunmuştur.

³⁹ Sem'ânî, Ebû Sad Abdülkerim b. Muhammed, *et-Taḥbîr fî'l-Mu'cemi'l-kebir*, thk. Münira Naci Salim (Bağdat: Riâsetü'l-Divâni'l-Evkâf, 1975).

⁴⁰ Mizzî, Ebü'l-Haccâc Yusuf b. ez-Zeki, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'î'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980).

⁴¹ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvût (Müessesetü'r-Risâle, 1985).

⁴² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Hindistan: Dâru'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, 1910).

⁴³ İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme (Suriye: Dâru'r-Reşîd, 1986).

I. BÖLÜM:

FISK KAVRAMI

1. FISKIN ANLAMINI

F-s-k فسق kökünden türeyen *fisk* kelimesi sözlükte temelde خرج fiilinin muadili olarak *çıkma* anlamına gelmektedir.⁴⁴ Câhiliye Döneminde yaygın bir kullanıma sahip değildir. Nitekim Ebû Abdullah İbnü'l-Arabî (öl. 231/846) bir insanın vasfı olarak fâsik lafzının Câhiliyenin gerek şiir gerekse nesrinde kendisine yer bulamadığına işaret edip bu husustaki şaşkınlığını dile getirir.⁴⁵ Bununla birlikte kelime mesela فسقت الرطب عن قشرها ifadesinde *taze hurmanın kabuğundan çıkması* manasında kullanılmıştır.⁴⁶

İslâmiyet ile beraber *fisk* terimine, sözlük anlamında yer alan manaları da ihtiva edecek şekilde *Allah'ın itaatinden çıkma*, günlük yaşantıda dinin çizdiği sınırlara riayet etmemek yani *dinî meselelerde geniş/sorumsuz davranma* gibi anlamlar yüklenmiş ve böylece çerçevesi oldukça genişlemiştir. Bu bağlamda gerek itikadî gerek amelî her türlü itaatsizlik ile meydana gelen *fisk*, daha çok dine bağlanıp onu ikrar ettikten sonra hükümlerinin tümünü yahut bir kısmını çiğneyen kimse hakkında kullanılır olmuştur.⁴⁷

Bu verilerden anlaşıldığına göre *fisk* kelimesinin ihtiva ettiği *çıkma* eylemi daha ziyade *istenmeyen ve hoş görülmeyen bir çıkışa* delâlet etmektedir. Nitekim taze hurmanın kabuğundan çıkmasının *fisk* ile ifade edilmesinin sebebi, kabuğun çürümesidir.⁴⁸ Aynı şekilde f-s-k kökünden türetilen *fuveysik*, insanlara zarar vermek amacıyla deliğinden çıkan fare⁴⁹ ve Hz. Nuh'un (a.s) kıssasında gemide açılan gedikten çıkması sebebiyle de karga⁵⁰ için kullanılmıştır. Bu bağlamda Araplar *fiskı* فاسق فلان şeklinde bütün

⁴⁴ İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sadr, 1994), "fisk", 10/308.

⁴⁵ Cevherî, İsmail b. Hammâd, *eş-Şihâh ve tâcü'l-luğa*, thk. Ahmed Abdülğafur Attâr, 2. b., (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1989), "fisk", 4/229.

⁴⁶ Râzî, Zeynüddin Muhammed b. Ebû Bekir, *Muhtârü's-Şihâh* thk. Yusuf Muhammed, 5. b., (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1999), "fisk", 517.

⁴⁷ Râğîb el-İsfehânî, Ebû'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnan ed-Dâvûdî (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1991), 636.

⁴⁸ Askerî, Ebû Hilâl, el-Hasen b. Abdullah b. Sehl b. Sa'd, *Mu'cemü'l-Furûku'l-luğaviyye*, thk. Beytullah Beyyât, 1. b., (Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1991), 405.

⁴⁹ Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânüsü'l-basîf fi tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhîf*, ed. Mustafa Koç, 1. b., İstanbul: Yazma Eserler Kurumu, 2013, 5/85.

⁵⁰ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Garîbü'l-hadîs*, thk. Abdullah el-Cebbûrî, 1. b., (Irak: İhyau't-Turâsi'l-İslâmî, 1997), 1/326.

elbiselerini çıkarmış kimse için yani “Falan kişi çıplaktır” anlamında da kullanılmaktadır.⁵¹

Diğer yandan fısk, *genişlik* anlamına da gelmektedir. Nitekim Araplar bir kişinin bol bol infakta bulunduğunu ifade ederken *فسق فلان في النفقة* ifadesini kullanılmaktadır.⁵² Fısk kelimesinin olumlu bağlamda kullanıldığı tek örnek bu olsa da zımındaki genişlik sebebiyle kişinin dinî hükümlere karşı sorumsuz davranması veya harcamasındaki ölçsüzlük sebebiyle başkasına muhtaç olacak hale gelmesi şeklinde olumsuz yöne de çekilebilecek durumdadır.

İslâm ile yeni bir mahiyet kazandığı anlaşılan fısk teriminin anlam çerçevesini tespitte çalışırken bakılacak ilk kaynak şüphesiz Kur’ân ve Hz. Peygamber’in (s.a.v) hadisleridir. Nitekim terimin bu iki kaynakta kendine geniş yer bulduğu görülür. Kaldı ki fıkıh ve kelâm ilimlerinin de fısk teriminin karşılığı hakkında farklı yaklaşımlar vardır.

1.1. Kur’ân’da Fısk Kavramı

Fısk, Kur’ân’da *فسق* veya *فسوق* şeklinde masdar olarak yedi; *فسق يفسق* veya *فاسق فاسق* şeklinde ism-i fâil ve fiil olarak ise kırk yedi yerde geçmekte olup ya dinin emir ve yasaklarının ihlâlüne matûfen ya da münâfik, müşrik, kâfir, Yahûdî ve Hıristiyanları nitelemek için kullanılmıştır. Tüm bu kullanımlarda ortak nokta, *Allah’ın yasaklarının çiğnenmesi* ve *O’nun emirlerine aykırı hareket edilmesidir*.⁵³ Ancak İslâm âlimleri tüm itaatsizlikleri aynı kategoride değerlendirmemiş, çiğnenen emrin vehâmetiyle doğru orantılı olarak farklı kavramlar tayin etmişlerdir. Zira Cenâb-ı Allah’ın “واعبدوا الله ولا تشركوا به شيئاً” *“Yalnızca Allah’a inanın ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayın”*⁵⁴ emrine

⁵¹ Mâverdî, Ebu’l-Hüseyn Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hâvi’l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1999), 2/328.

⁵² Ebû Bekir es-Sicistânî, Muhammed b. Üzeyr, *Ğarîbü’l-Ğur’ân el-müsemmâ bi Nüzhetü’l-ğulûb*, thk. Muhammed Edîb (Suriye: Dâru’l-Kuteybe, 1995), 358.

⁵³ Fıskın Kur’ân’daki muhtelif kullanımları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Dursun Ali Türkmen, “Arap Edebiyatında Fısk Kavramı ve Kur’ân-ı Kerim’in Bu Kavrama Kazandırdığı Yeni Anlamlar (Allâme Taberî Örneği)”.

⁵⁴ en-Nisâ 5/36.

itaatsizlik edenle “ولا تقربوا الزنا” “Zinaya yaklaşmayın.”⁵⁵ şeklindeki yasağını çiğneyenin aynı kategoride değerlendirilmesi çok da doğru görünmemektedir.⁵⁶

Ne var ki Kur’ân, mevzubahis ettiğimiz fîsk kavramını iki emrin ihlâli için de kullanmaktadır. Dolayısıyla Kur’ânî bir kavram olan fîskın çerçevesinin çizilebilmesi için bu âyetlerin daha yakından incelenmesi gerekecektir. Bu bağlamda âyetler hakkında oluşan genel kanaatin ortaya konmasından ziyade müfessirlerin ne tür yaklaşımlarda bulunduğu yani kavramın hangi farklı anlamlarda değerlendirildiğinin tespiti daha doğru görünmektedir.

1.1.1. Fîskın İtikadî Bağlamda Kullanıldığı Âyetler

Kur’ân-ı Kerim’de fîsk otuz sekiz yerde⁵⁷ itikadî bağlamda geçmekte ve müfessirlere göre kâfirler,⁵⁸ münâfıklar,⁵⁹ Allah’ı yahut peygamberini yalanlayanlar,⁶⁰ âhîret

⁵⁵ el-İsrâ 17/32.

⁵⁶ Ameli imanın cüzü addetmeyen Ehl-i sünnet itikadında Allah’ı inkâr eden yahut O’na şirk koşan kişi ile büyük günahlardan bir ya da birkaçını işleyen kişi bir değildir. Zira ilki apaçık iman dairesinden çıkmış ve ebedî cezaya muhâtap kılınmıştır. Ancak helal görmeyerek ve pişmanlık duyarak büyük günah işleyen kişi iman dairesinden çıkmaz ve günahının cezasını çektikten sonra cennete gireceği umulur. Mürtekb-i kebîrenin durumu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ali Bebek, “Kebîre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 163-164.

⁵⁷ Bu âyetler için bk. el-Bakara 2/26-59-99; Âl-i İmrân 3/82-110; el-Mâide 5/25-49-59-81; el-En‘âm 6/49; el-A‘raf 7/102-145-163-165; et-Tevbe 9/24-53-80-84-96; Yûnus 10/33; en-Neml 27/12; el-İsrâ 17/16; el-Kehf 18/50; el-Enbiyâ 21/74; el-Kasâs 28/32; el-Ankebût 29/34; es-Secde 32/18-20; Zuhuf 43/54; el-Ahkâf 46/20-35; ez-Zâriyât 51/46; el-Hadîd 57/26-27; el-Haşr 59/5-19; es-Saff 61/5; el-Münâfikûn 63/6.

⁵⁸ Bu âyetlerin birinde Allah Teâlâ “Verdiği misallerle Allah ancak fâsıkları saptırır.” (el-Bakara 2/26) buyurmaktadır. İbn Ebû Hâtim (öl. 327/938) Süddî’den (öl. 127/745) nakille, söz konusu âyetteki fâsıkların münâfıklar olduğunu ifade etmektedir. Bk. İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kur‘âni'l-‘azîm*, thk. Esad Muhammed et-Tayyîb, (Mektebetü'l-Asriyye, t.y), 1/70. Ferrâ el-Begavî (öl. 516/1122) ise fâsıklardan kastın kâfirler olduğunu söylemekte ve fîsk kelimesinin aslındaki *çıkış* manasına dikkat çekmektedir. Bk. Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes‘ud, *Me‘âlimu't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemer, 4. b., (Dâru't-taybe, 1997), 1/77. Bir diğerinde ise Cenâb-ı Allah “Bu âyetleri ancak fâsıklar inkâr eder.” (el-Bakara 2/99) buyurur. Ebû Muzaffer es-Sem‘ânî (öl. 489/1096) söz konusu âyetteki fâsik ibaresinden kastın kâfirler olduğunu ve âyetin Hz. Peygamber’i yalanlayan Yahûdiler hakkında nâzil olduğunu söylemektedir. Bk. Sem‘ânî, Ebu'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed b. Abdilcebbâr el-Mervezî, *Tefsîrû'l-Kur‘ân*, thk. Ebû Teymîm Yâsir b. İbrahim, 1. b., (Dâru'l-Vatan li'n-neşr, 1997), 1/113-114. Aynı şekilde Ebû Hayyân el-Endelüsî (öl. 745/1344), fîskın, kâfirlere kinaye ile kullanıldığını dile getirmekte ve Hasan-ı Basrî’nin (öl. 110/728) söz konusu ibareyi *küfürde aşırı gidenler* olarak açıklamasını kendisine delil getirmektedir. Bk. Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf el-Endelüsî, *Tefsîrû'l-Bahrî'l-muhîf*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, 1. b., (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2001), 1/491. Taberî (öl. 310/923) ise, söz konusu âyetin te’vilini yaparken fâsıklar ibaresini, Allah’ın dinini benimsemeyenler yahut Allah’ın kitabındaki hükümlere tabii olmayanlar şeklinde açıklamaktadır. Bk. Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi‘u'l-beyân ‘an te’vîli âyi'l-Kur‘ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, 1. b.,m (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 2000), 1/408.

⁵⁹ Bu âyetlerin birinde Allah Teâlâ “Çünkü siz fâsik bir topluluksunuz.” (et-Tevbe 9/53) buyurmaktadır. Taberî söz konusu âyetin münâfıklar hakkında nâzil olduğunu ve *fâsikîn* ibaresinin

gününde hüsrana uğrayacak cehennemlikler,⁶¹ haramları helâl addedenler⁶² ve fuşşiyatı sebebiyle helâk edilenlere⁶³ işareten kullanılmaktadır.⁶⁴

1.1.2. Fıskın Amelî Kusurlar Bağlamında Kullanıldığı Âyetler

Fısk, Kur'ân'da *ihtilafsız olarak* yalnızca üç yerde; yalan yere şahitlik yapma, yalan yere yemin etme ve zina iftirasında bulunma bağlamında amel ile ilişkilendirilmiştir. Bu âyetlerin birinde Allah Teâlâ “Allah fâsık toplumu doğruya iletmez.”⁶⁵ buyurmaktadır. Şevkânî (öl. 1250/1834) söz konusu âyetteki fâsikları yalancı şahitlik gibi günahları

dinden/imandan çıkan kimseler anlamına geleceğini ifade etmektedir. Bk. Taberî, *Câmi' u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, 14/293. Bir diğesinde ise “Ancak fâsık olan topluluk helâk edilir.” (el-Ahkâf 46/35) buyurur. Sem'anî söz konusu âyeti “Allah sadece helâkı hak edenleri helâk eder.” şeklinde açıklamakta ve helâkı hak edenlerin kâfir ve münâfiklar olduğunu söylemektedir. Bk. Sem'anî, *Tefsîr ü'l-Kur'ân*, 5/166.

⁶⁰ Bu âyetlerin birinde Allah Teâlâ “Çoğunuzun fâsık olmasından dolayı bizden hoşlanmıyorsunuz.” (el-Mâide 5/59) buyurmaktadır. Taberî söz konusu âyetin ehl-i kitaba hitapla söylendiğini ve çoğunuz Allah'ın emrine muhalif hareket eder, ona taatten çıkar ve onu yalanlarsınız anlamında olduğunu söylemektedir. Bk. Taberî, *Câmi' u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, 10/433. Bir diğesinde ise “Çünkü onlar fâsık bir toplumdur.” (Zuhruf 43/54) buyurur. Taberî, söz konusu âyette mevzubahis edilen Firavun ve halkının Hz. Musa'nın peygamberliğini yalanlaması sebebiyle fâsiklar olarak isimlendirildiğini söylemekte ve âyetin itikadî bağlamda değerlendirileceğini ihsas ettirmektedir. Bk. Taberî, *Câmi' u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, 21/621.

⁶¹ Bu âyetlerin birinde Allah Teâlâ “Yakında size fâsikların yurdunu göstereceğim.” (el-A'raf 7/145) buyurmaktadır. Taberî söz konusu ayetteki fâsikların yurdunun, Allah'a şirk koşan müşriklerin girecek olduğu cehennem olduğunu ifade etmekte ve Mücâhid b. Cebr (öl. 103/721) ve Hasan-ı Basrî'den de aynı görüşü nakletmektedir. Bk. Taberî, *Câmi' u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, 13/110-111. Katâde b. Diâme (öl. 117/735) ise söz konusu ibareyi kendilerinden önce helâk olan kâfirlerin yurtları olarak açıklamaktadır. Bk. Sem'anî, *Tefsîr ü'l-Kur'ân*, 2/215. Bir diğesinde ise “İşte onlar fâsık kimselerin ta kendileridir.” (el-Haşr 59/19) buyurur. Ebü'l-Fidâ İbn Kesir (öl. 774/1373) âyette geçen fâsikûn ibaresini Allah'a taatten ayrılan, kıyamet günü helâka uğrayacak ve mahşerde kaybedenlerden olacak kimseler olarak açıklamaktadır. Bk. İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kuraşî, *Tefsîr ü'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed Sellâme, 2. b., (Dârü't-taybe, 1999), 8/77.

⁶² Bu âyetlerin birinde Allah Teâlâ “Fakat onlardan birçoğu fâsık kimselerdir.” (el-Mâide 5/81) buyurmaktadır. Taberî, söz konusu ayette geçen fâsikûn ibaresini, Allah'ın itaatinden çıkan, Allah'ın haram kıldığı söz ve fiilleri helal gören kimseler olarak açıklamaktadır. Bk. Taberî, *Câmi' u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, 10/497. İbn Kesir ise, söz konusu ibareyi, Allah'ın ayetleri indiği zaman ona muhalif olan kimseler olarak açıklamaktadır. Bk. İbn Kesir, *Tefsîr ü'l-Kur'âni'l-azîm*, 3/165. Bir diğesinde ise “İşte onları fâsiklıkları sebebiyle böyle imtihan ediyorduk.” (el-A'raf 7/163) buyurur. Mücâhid, söz konusu halkın yasak olan fiili günah olmasına rağmen ve bunu helal görerek yapmaları sebebiyle helâk olduklarını ifade etmektedir. Bk. İbn Ebû Hâtim, *Tefsîr ü'l-Kur'âni'l-azîm*, 5/1599.

⁶³ Bu âyetlerin birinde Allah Teâlâ “Gerçekten onlar kötü bir toplum idiler, fâsık idiler.” (el-Enbiyâ 21/74) buyurmaktadır. Bir diğesinde ise “Şüphesiz biz, bu memleket halkı üzerine fâsiklık ettiklerinden dolayı gökten azap indireceğiz.” (el-Ankebût 29/34) buyurur. Söz konusu ayetler Lût kavmi hakkında nâzil olmuştur.

⁶⁴ Kur'ânî bir kavram olarak fıskın ancak itikadî bağlamda değerlendirilebileceği yorumu için bk. Sinan Öge, *İslâm Düşüncesinde Fısk Kavramı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2000) 17-32.; Dursun Ali Türkmen, “Arap Edebiyatında Fısk Kavramı ve Kur'ân-ı Kerim'in Bu Kavrama Kazandırdığı Yeni Anlamlar (Allâme Taberî Örneği)” 188-189.

⁶⁵ el-Mâide 5/108

işlemek suretiyle Allah'a itaatten ayrılan kimseler olarak açıklamaktadır.⁶⁶ Ebû Hayyân ise söz konusu âyetin yalan şahitlik yapan kişinin fâsık olduğuna delil olduğunu ifade etmektedir.⁶⁷ Diğerinde ise “Eğer aksini yaparsanız bu sizin için fâsıkça bir davranış olur.”⁶⁸ buyurur. Taberî bu ibâreyi günah ve masiyet şeklinde açıklamış aynı zamanda bazı müfessirlerin *fusûk* lafzına yalan anlamı verdiğini ifade etmiştir.⁶⁹ Son olarak da Allah Teâlâ namuslu kadınlara iftira atan kimseler için “İşte bunlar fâsık kimselerdir.”⁷⁰ buyurmaktadır. Dikkat edilirse bu hususların ortak noktası *yalan söylemektir*.⁷¹ Buralardaki açık delâletten hareketle olsa gerek Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem⁷² (öl.182/798), Kur'ân'da geçen bütün fisk lafızlarının aslında *yalan söylemek/yalanlamak* anlamına geldiği görüşündedir.⁷³ Bununla birlikte Hz. Musa ile savaşmaya gelmeyip kırk yıl çöle mahkûm edilen Yahûdîlerin, peygamberlerine hitaben “*Sen ve Rabb'in gidip savaşın!*” deme cesaretleri de Kur'ân'da fâsıklıkla ilişkilendirilmiştir.⁷⁴ Kavramın bu âyette de amelî kusur bağlamında kullanıldığı söylenebilir.

Fıskın Kur'ân'da ancak itikadî anlamda kullanıldığını iddia eden bazı araştırmacılar fıskın amele muteallik olarak kullanıldığı bu tür yerleri, söz konusu amellerin toplumsal fesada yol açacak hususlar olması ve kişinin temel haklarının ihlal edilmesi sebebi ile fısk ile ilişkilendirildiği yorumunda bulunmuştur. Diğer yandan bir kişinin bu amelleri

⁶⁶ Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr*, thk. Yusuf el-Ğüş, 4. b., (Dâru'l-marife, 2007), 402.

⁶⁷ Ebû Hayyân, *Tefsîrü'l-Bahri'l-muhîf*, 4/52.

⁶⁸ el-Bakara 2/282.

⁶⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, 6/91-92.

⁷⁰ en-Nûr 24/4.

⁷¹ Söz konusu âyetleri, bir kişinin bunları imanında bir sorun olmadıkça yapamayacağını iddia etmek suretiyle itikadî boyuta taşıyanlar da vardır. Ancak bunun sebebi fısk kavramının anlamından ziyade amelin imandan bir cüz olup olmadığına yönelik kelâmî ihtilâflardır. Söz konusu tartışmalar için ayrıntılı bilgi için bk. Murat Sülün, *Kur'ân-ı Kerîm Açısından İman-Amel İlişkisi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015).

⁷² Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem (öl.182/798): Medine'nin tefsir ekolünün öncülerinden Zeyd b. Eslem'in oğludur. Babasından yapmış olduğu tefsir rivâyetleri ile önce çıkmıştır. Öyle ki günümüze ulaşmamış olan Zeyd b. Eslem'in tefsirinin büyük bölümü Abdurahman'ın nakilleri ile başta Taberî olmak üzere birçok tefsirde kendine yer bulmuştur. Bk. Muhammed Fatih Kesler, “Zeyd b. Eslem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/318-319.

⁷³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, 10/355.

⁷⁴ el-Mâide 5/26. Söz konusu kıssaya dair ayrıntılı bilgi için bk. Hayreddin Karaman vd., *Kur'ân Yolu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 2/246-249.

ancak inkâr halinde işleyebileceği kanaatini taşıyanlar da vardır.⁷⁵ Tezimizde söz konusu âyetlerin amelî bağlamda değerlendirilmesinin sebebi klasik tefsirlerin yönlendirmesi ve fıskın kavramının âlimler tarafından gerek kişiyi dinden çıkararak gerek de çıkarmayan itaatsizleri kapsayan şemsiye bir kavram olarak telakkî edilmesidir ki bu husus tezimizin ilerleyen kısımlarında ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

1.1.3. Hem İtikadî Hem de Amelî Kusura Hamli Mümkün Olan Âyetler

Yukarıda sayılanların dışında kalan on iki âyet⁷⁶ müfessirlerin bir kısmı tarafından itikadî bağlama yorulurken bazıları tarafından amelî çerçevede değerlendirilmiştir.

Müfessirlerin farklı değerlendirmeleri olmakla birlikte meyte, kan, domuz eti ve Allah'tan başkası adına kesilen hayvanların etinden yemek,⁷⁷ sözünde durmamak,⁷⁸ nankörlük yapmak, Müslümanlarla alay edip onlara lakap takmak⁷⁹ gibi günahlar da fâsıklıkla ilişkilendirilmektedir.

Müfessirlerin bazıları tarafından amelî bazıları tarafından da itikadî açıdan değerlendirilmiş âyetlere en-Nûr sûresi 24/55. âyet örnek olarak gösterilebilir. Allah Teâla bu âyette “*Artık bundan sonra kimler inkâr ederse, işte onların fâsıkların ta*

⁷⁵ Fısk ile ilişkilendirilen amellerin toplumsal boyutta bozgunculuk olarak değerlendirilmesi konusunda bk. Sinan Öge, *İslâm Düşüncesinde Fısk Kavramı*. Fısk ile ilişkilendirilen bu amelleri işleyen kişinin mürtekib-i kebîreden farklı değerlendirilmesi gerektiği zira bir kişinin ancak iman dairesinden çıkması durumunda fâsık olarak isimlendirilebileceği yorumu için bk. Metin Özdemir, “Anlam Kaymasına Uğrayan Kur’ânî Kavram: Fâsık”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1998), 499-521. Bunun yanı sıra fıskın Kur’ân’da itikadî bağlamının yanı sıra amelî konularda da kullanıldığı kanaati de dile getirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Yakup Bıyıkoglu, “Kur’ân’da İnanç Özellikleri Olumsuz İnsan Karakteri Örneği: Fısk ve Fâsıklık”; Bekir Tatlı, “Fısk Kavramı ve Hadis Usûlü Açısından Fısku’r-râvî”.

⁷⁶ el-Bakara 2/197; el-Mâide 5/3-47; el-En’am 6/121-145; et-Tevbe 9/8-67; Nûr 24/55; el-Hucûrât 49/6-7-11; el-Hadîd 57/16.

⁷⁷ Allah Teâla “*İşte bunlar fısktır.*” buyurmaktadır. (el-Mâide 5/3). Beyzâvî (öl. 685/1286) ayette geçen fısk lafzının fal okları çekmeye matûf olduğunu, bunun ise şirk olması sebebiyle fısk olarak nitelendirildiğini söylemektedir. Bk. Beyzâvî, Ebû Saîd Nâsiruddîn Abdullah b. Ömer, *Envâru’t-tenzil ve esrâru’t-te’vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, ts.), 2/115.

⁷⁸ Allah Teâla “*Onların pek çoğu fâsık kimselerdir.*” buyurmaktadır. (et-Tevbe 9/8). Sem’ânî söz konusu ayetteki fâsıklıktan kastın sözde durmama, ahde vefa göstermeme olduğunu söylemektedir. Bk. Sem’ânî, *Tefsîrü’l-Kur’ân*, 2/215. Taberî ise söz konusu âyeti, *o kimselerin çoğu sözlerinde durmayan, Rabb’lerini inkâr eden ve O’nun itaatinden çıkan kimselerdir*, şeklinde açıklamaktadır. Bk. Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 14/150.

⁷⁹ Allah Teâla “*İmandan sonra fâsıklık ne kötü bir namdır.*” buyurmaktadır. (el-Hucûrât 49/11). İkrime el-Berberî (öl. 105/723), Katâde ve Mücâhid buradaki lakabın salt lakap olmadığını, Müslüman birinin fâsık, kâfir, münâfık gibi isimlerle çağrılmasının kastedildiğini söylemektedir. Bazı âlimler ise lakap takmayı, bir kişinin işlemiş olduğu günahlardan tövbe etmiş olmasına rağmen hala onunla anılması şeklinde anlamışlardır. Bk. Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 22/301.

kendileridir.” buyurmaktadır. Ebü'l-Âliye er-Riyâhî (öl. 90/709) söz konusu âyetteki *küfür* ibaresinin Allah'ı inkâr değil *nimete nankörlük* anlamında olduğunu söylemektedir.⁸⁰ Zira burada fâsık kategorisinde değerlendirilenler nimete nankörlük edenlerdir. Ancak, münâfıklığın Hz. Peygamber (s.a.v) dönemine ait olduğunu söyleyen Huzeyfe b. Yemân'a (öl. 36/656) itiraz eden Abdullah b. Mes'ud'un (öl. 32/652) nifâkın yani imandan sonra küfre düşmenin varlığına söz konusu âyeti delil göstermesi Abdullah'ın bu ayeti Ebü'l-Âliye gibi değerlendirmedigine delil olsa gerektir.⁸¹ Mücâhid (öl. 103/721) ise bu âyetteki *fâsikûn* ibâresini *âsiler* olarak açıklamaktadır.⁸² İbn Kesir tüm bunlardan sonra nimeti inkâr edenlerin Allah'a itaatten çıkıp emirlerini çiğneyen kişiler olduğunu söylemekte böylece onların kâfir olduklarını ihsâs ettirmektedir.⁸³ Sem'anî'ye göre ise bu iki görüşten daha doğru olanı, ameli kusurlar işleyip nimete nankörlük yapanların kastedilmesidir.⁸⁴ Bazı âlimlerse buradaki nimete nankörlüğün, Hz. Osman'ın katledilmesi ile başlayan fitne olayları olduğunu kanaatindedir. Onlara göre Allah nimeti ile Müslümanları kardeş yapıp güven içerisinde yaşatırken, Müslümanlar bunun kıymetini bilmeyip fitne izhâr etmek suretiyle nimete nankörlük yapmışlardır.⁸⁵

Tefsirler açısından işaret etmeye değer olan bir husus da bu âyetler arasında üçünün⁸⁶ bazı müfessirler tarafından hususî bir günahdan ziyade *herhangi birini işlemek* anlamında yorumlanmış olmasıdır.⁸⁷ Zira hadis usûlünde fisk, ıstılahların oturduğu ve

⁸⁰ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Şur'ân*, 19/209.

⁸¹ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Şur'ân*, 19/210.

⁸² İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Şur'âni'l-azîm*, 8/2631.

⁸³ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Şur'âni'l-azîm*, 6/80.

⁸⁴ Sem'anî, *Tefsîrü'l-Şur'ân*, 3/545.

⁸⁵ Begavî, *Meâlimu't-tenzîl*, 6/59.

⁸⁶ el-Bakara 2/197; el-En'am 6/121,145.

⁸⁷ Bu âyetlerden ilkinde Allah Teâla “*Kim o aylarda hacca başlarsa, artık ona hacda cinsel ilişki, günaha sapsak (fusûk) ve kavga etmek yoktur.*” buyurmaktadır. (el-Bakara 2/197). İbn Zeyd buradaki fisk ibaresinin el-En'am sûresi 6/145. âyetine dayanarak Allah'tan başkası adına kurban kesmek olduğunu söylerken; Dahhâk b. Müzâhim (öl. 105/723) el-Hucûrât sûresi 49/11. âyetine dayanarak bunun birbirine lakap takmak – din kardeşine *ey fâsık* demek- olduğunu ifade etmektedir. Ancak İbn Kesir isabetli olan görüşün fisk ibaresinden bütün günahların kastedilmiş olması olduğunu iddia etmektedir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Şur'âni'l-azîm*, 1/545. Diğer ikisinde ise “*Çünkü bu şekilde davranmak fâsıklıktır.*” (el- En'am 6/121), “*...Allah'tan başkası adına kesilmiş murdar hayvandan başka haram kılınmış bir şey bulamıyorum.*” (el-En'am 6/145) buyurmaktadır. Söz konusu ibarenin yemek fiiline matuf olduğu kabul edilmesi durumunda günah; kesmek fiiline matuf olması durumunda şirk anlamına geleceği âlimler tarafından belirtilmiş ve ihtilâfın kaynağına işaret edilmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Şur'âni'l-azîm*, 3/324. Ancak İbn Abbas (öl. 68/687-688) söz

hadis metodolojisinin çerçevesinin belirgin hale geldiği müteahhirûn döneminde, tamamen *bir Müslümanın günah işlemesi* durumuna hasredilecektir.⁸⁸

Muhaddislerin fisk anlayışını belki de en çok etkileyen “*Ey iman edenler! Bilmeden birilerine zarar verip de sonra yaptığınıza pişman olmamanız için, fâsığın biri size bir haber getirdiğinde doğruluğunu araştırın.*” meâlindeki Hucûrât Sûresi’nin 49/6. âyetine husûsen değinmekte fayda vardır. Nitekim bu âyet-i kerime, haber getiren kişinin özelliklerine dair en net işareti taşıyan verilerden biridir. Fıskın, râvînin cerh sebeplerinden biri olarak sayılmasının temel delili de yine bu âyettir.⁸⁹ Sebeb-i nüzûlü üzerinde daha sonra geniş şekilde durulacak olan bu âyette geçen fâsık kelimesine verilen anlamlar, genelde üç mana etrafında dönmektedir ki bunlar fisk kelimesinin Kur’ân’daki kullanımıyla da uyumludur:

1. Kâfir: İtikadî kusuru olan kişi⁹⁰

2. Günahkâr: Amelî kusuru olan kişi⁹¹

3. Yalancı⁹²

konusu ibarenin genel olarak günah işlemek anlamında olduğu kanaatindedir. Bk. Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân ‘an te’vili âyi’l-Kur’ân*, 12/85.

⁸⁸ İbn Hacer, Ebu’l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü’n-nazar fî tavzihi Nuḥbeti’l-fiker*, thk. Nureddin İtr (Dimaşk: Matbaatü’s-Sabbâh, 2000), 88.

⁸⁹ Müslim, “*Mukaddime*” 1.; Nevevî, Ebû Zekeriyya Muhyiddîn Yahya b. Şeref en-Nevevî, *İrşâdül tullâbi’l-hakâ’ik ilâ ma’rifeti süneni hayri’l-halâ’ik şallallahu ‘aleyhi ve sellem*, thk. Abdülbârî Fethullah es-Selefi (Medine: Mektebetü’l-İmân, 1987), 1/44.; Ebû’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed Sehâvî, *Fethu’l-muğîs bi-şerhi Elfıyyeti’l-hadîs li’l-İrâkî*, thk. Ali Hüseyin Ali (Mısır: Mektebetü’s-Sünne, 2003), 2/60.

⁹⁰ Ebû Hayyân, söz konusu âyetin Müslümanların hepsinin aksi ispatlanana kadar âdil olduğu iddiasını nakzedtiğini söyleyenlere itiraz etmekte ve âyette söz edilen fâsığın haberidir, müslümanın haberi değildir, demektedir. Bk. Ebû Hayyân, *Tefsîrü’l-Bahri’l-muḥîṭ*, 8/109. Aynı zamanda İmam Şâfiî (öl. 204/820), müşriğin haberinin hiçbir hususta delil olamayacağını ifade etmektedir. Bu bağlamda söz konusu âyeti delil getirmek suretiyle fıskın en büyüğü küfürdür, demektedir. Bk. Mâverdî, Ebu’l-Hüseyin Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Hâvi’l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1999), 2/79.

⁹¹ İbn Kesir Velid b. Ukbe’nin kıssasının muhtelif rivayetlerini sıraladıktan sonra söz konusu âyeti ele almakta ve daha genel bir yorum ile *fusûk* kelimesinin *ez-zünübü’l-kibâr/büyük günahlar* anlamına geldiğini ifade etmektedir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-azîm*, 7/372. Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) söz konusu âyetlerdeki isyan ile fıskın birbirinden farklı olduğunu zira her isyanın kişiyi fâsık yapmayacağını ancak her fıskı gerektiren amelin isyan kabilinden olacağını söylemektedir. Kişiyi fâsık yapacak olanın büyük günah işlemesi ve yahut küçük günahlarda ısrarcı olması olduğunu ifade etmektedir. Bk. Begavî, *Meâlimu’t-tenzîl*, 7/339.

⁹² Begavî (öl.516/1122) ise benzer rivâyetleri verip Velid b. Ukbe ile Müstalikoğulları’nın husumetine dikkat çektikten sonra, *Yalan söylemekten kaçınınız zira aranızda Allah Rasûlü vardır, O yalanınızı ve doğrunuzu bilir* anlamında açıkladığı âyetteki *fusûk* kelimesini İbn Abbas’ın *yalan* olarak

Âyete dair yorumlardan hangisinin cerh-ta'dîl ilmini etkilediğini anlamının tek yolu, pratikte kimlerin fâsık olmakla eleştirildiğinin tespit edilmesi gibi görünmektedir ki bu konu ileride ayrıntılarıyla ele alınacaktır.

Buraya kadar naklettiğimiz bilgi ve yorumlar topluca değerlendirildiğinde *fısk* ifadesinin Kur'ân'da küfür, nifak, yalan, bid'at ihdâs etmek,⁹³ nankörlük, yasaklanan yiyecekleri yemek, fuşşiyâttan sayılan günahları işlemek anlamında kullanıldığı söylenebilir. Genel ifadesiyle Kur'ân, söz konusu kavramı ya itikadî bir soruna ya da yalan söyleyen kişilere işaret etmek için kullanılmaktadır. Buna göre Kur'ânî bir kavram olarak fıskın tarifi yapılırken inanç boyutunun da dikkate alınması gerekmektedir. Ancak bu, fısk kelimesinin yalnızca itikadî düzlemde değerlendirilebileceği anlamına da gelmemektedir.⁹⁴

Tüm bunların yanı sıra, her ilim çatısı altında farklı ıstılahî yapıya bürünmüş olan bir kelimenin tarifinin yalnızca, Kur'ân'daki genel kullanımını dikkate almak suretiyle tespit edilmesi yoluna gitmek kavramın delâlet çerçevesini daraltmak demektir. Dolayısıyla yapılması gereken, Kur'ân'da gerek amelî gerekse itikadî kusurlar için kullanıldığı kabul edilen bu kavramın, ilim dallarındaki gelişimini müstakil olarak takip etmektir.

1.2. Hadislerde Fısk Kavramı

Fıskın yoğun olarak amelî kusurlar bağlamında gündeme getirilmesinin temel sebeplerinden biri de Allah Rasûlü ve ashâbının bu kavramı birkaç istisna dışında genellikle bu alana matûf kullanmış olmasıdır. Zira *Kütüb-i Tis'a*'da fısk lafzının

açıkladığını aktarır. Bk. Begavî, *Meâlimu't-tenzîl*, 7/339. Bunun yanında fâsığı açıktan günah işleyen, yalancı ya da Allah'tan utanmayan kişi şeklinde anlayanlar da vardır. Bk. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsiri'l-Kur'ân*, 9/77.

⁹³ "(Kendiliklerinden) ihdâs ettikleri ruhbanlığa gelince biz onu kendilerine farz kılmamıştık." (el-Hadîd 57/27). Mücâhid, söz konusu âyetteki Hristiyanların fâsık olarak isimlendirilmesinin sebebinin, dinde bid'at çıkartmak suretiyle ruhbanlığı ortaya atmaları olduğunu söylemektedir. Bk. Begavî, *Meâlimu't-tenzîl*, 8/44.

⁹⁴ Söz konusu iddia için bk. Sinan Öge, *İslâm Düşüncesinde Fısk Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000. Sinan Öge, söz konusu çalışmada fısk kavramının tarifini yapan hadisçilerin ve fıkıhçıların kavramı yalnızca amelî boyuta indirgemekle tenkit etmekte ve bu minvalde fâsık isimlendirmesinin bu ilim dallarındaki kullanımının sakıncasına işaret etmektedir.(s.31) Aynı şekilde Metin Özdemir de (-,"Anlam Kaymasına Uğrayan Kur'ânî Kavram: Fâsık", 499-521) fıskın Kur'ân'da yoğun olarak müşrik ve münâfiklar için kullanıldığına dikkat çekmekte ve bu kavramın Müslümanlar için kullanılmasının sakıncalı olduğunu söylemektedir. (s.519)

geçtiği –mükerrer rivâyetler haricinde- onu merfu‘ olmak üzere toplam on dokuz hadis vardır.⁹⁵ Bunların on tanesinin amelî, üçünün itikadî kusurlar⁹⁶ bağlamında; bir tanesinin de lügavî anlamında⁹⁷ kullanıldıkları görülür. Beş tanesi ise şârihlerin bir kısmı tarafından itikadî diğer bir kısmı tarafından da amelî anlamda değerlendirilmiştir.⁹⁸

Kavramın amelî bağlamda kullanıldığı hadislerden birinde Allah Rasûlü “*Müslümana sövmek fâsıklık, onunla savaşmak küfürdür*” buyurmuştur.⁹⁹ Tahâvî (öl. 321/939), söz konusu hadisteki fisk ibâresinin, *yerilen bir iş yapmak yahut iyi bir iş yapmaktan çıkıp kötü bir işe yeltenmek* anlamına geldiğini söylemektedir.¹⁰⁰ Aynî ise, *sibâb* ibaresinin *kişinin ırzı hakkında kötü konuşmak* anlamına geldiğini söylemekte, aynı zamanda İbrahim el-Harbî’nin (öl. 285/899) söz konusu ibâre hakkında *sibâb sebbden daha mübalağalı bir anlama sahip olup biri hakkında kendisinde olmayan kötü özellikleri, sanki varmış gibi konuşmaktır*, dediğini aktarmaktadır. Aynı zamanda fiskın *Allah’a itaatten çıkmak yahut O’nun emirlerini terk etmek* anlamına geldiğini söylemekte ve fisk ibaresinin şirk yahut günah manasında da kullanıldığını nakletmektedir.¹⁰¹ Bu kelimenin kullanıldığı diğer bir rivayette Ebû Bilâl Âmir b. Ebû Musa el-Eş‘ârî (öl.

⁹⁵ Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Şahîhu'l-Buhârî*, thk. Ammâr et-Tayyâr, Yâsir Hasen (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2015), “İmân”, 36, (No. 48).; “Hacc”, 1, (No. 1521).; “Bed’i'l-halk”, 16, (No. 3314-3316).; “Tefsîr”, 5, (No. 4658-4728).; “Edeb”, 42, (No. 6045).; “Hudûd”, 4, (No. 6779).; Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa en-Nisâbüri, *Süneni't-Tirmizî*, thk. Ammâr et-Tayyâr, Yâsir Hasen (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2017), “Fiten”,33, (No. 2211); 41, (No.2224); “İmân”,15, (No. 2635).; Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş‘as es-Sicistânî, *Sünenü Ebû Dâvûd*, thk. Yâsir Hasen, Ammâr et-Tayyâr (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2013), “Eşribe”, 6, (No. 3689).; İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâki (Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.), “Fiten”, 21, (No. 4015).; İmâm Mâlik, Ebû Abdullah Mâlik b. Enes b. Mâlik, *El-Muvaţta'*, thk. M. Mustafa el-A'zamî (Abudabî: Müessesetü Zayid b. Sultan, 2004), "Mâ câe fi'l-meşrik", 3577.; Ebû Abdullah b. Abdurrahman b. el-Fadl b. el-Behrâm Dârimî, *Müsnedü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî (Suudî Arabistan: Dâru'l-Müğnî, 2000), "Mukaddime", 29, (No.308).; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel el-Bağdâdî, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Âdil Mürşit (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 14/307, (No. 8674); 16/576 (No. 10978).; 21/23, (No. 13297).; 24/291, (No. 15531).; 31/311, (No. 18975).

⁹⁶ Buhârî, “Tefsîr”, 5, (No.4658); Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 16/576 (No. 10978; 31/311, (No. 18975).

⁹⁷ Buhârî, “Bed’i'l-halk”, 16, (No. 3314).

⁹⁸ Buhârî, “Hacc”, 1, (No.1521); Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 21/23 (No. 13297); Tirmizî, “Fiten”,41, (No. 2358); Buhârî, “Tefsîr”, 5, (No. 4728);

⁹⁹ Buhârî, “İmân”, 36, (No. 48).

¹⁰⁰ Tahâvî, Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed, *Şerhu müşkili'l-âşâr*, thk. Şuayb el-Arnâvût, 1. b., (Müessesetü'r-risâle, 1994), 2/312.

¹⁰¹ Aynî, Bedrüddîn Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed, *Umdetü'l-kârî fi şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts) 1/278.

104/722) İbn Âmir hakkında “Vâlimize bakın, fâsıkların elbisesinden giyiyor.” demektedir.¹⁰² Ali el-Kârî’nin verdiği bilgiye göre Ebû Bilâl, giyilmesi haram olan ipekli elbiseleri, fâsıkların giysisine benzettiğini ifade etmekte ve *bundan kasıt nimet içinde yaşayan kimselerin elbisesidir* demektedir. Aynı zamanda *elbisesi yumuşak olanın dini de yumuşak/zayıf olur* anlayışını aktarmak suretiyle takva sahibi kimselerin bu tür giysiler giymekten sakınması gerektiğini ihsas ettirmektedir.¹⁰³

Fıskın itikadî anlamda kullanıldığı rivâyetlerin birinde. Diğerinde ise Allah Rasûlü’nin “*İman Yemenlidir*” hadisini naklettikten sonra Ebû’l-Müğîra “*Dikkat edin küfür, fisk ve katı kalplilik de kibirli kimselerdedir.*” demektedir.¹⁰⁴

Kavramın hadislerde lügat anlamında kullanıldığı rivayette Allah Rasûlü “*Şu beş hayvan fâsıktır ve ihramlıyken de öldürülebilir: Fare, akrep, çaylak, karga ve kuduz köpek.*” buyurmaktadır.¹⁰⁵ Allah Rasûlü fare, zehirli kertenkele, karga ve kuduz köpek gibi yırtıcı hayvanları *fâsık/füveysık* olarak isimlendirmiştir. Hadislerin genel bağlamından söz konusu hayvanların zararlı olmaları sebebiyle bu şekilde isimlendirildiği ve öldürülmelerine müsaade edildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte şârihler başka bazı ihtimâllerden de bahseder. Buna göre bazı âlimler bu hadislerden söz konusu hayvanların ihramlı iken öldürülmesinin helal olduğu neticesini çıkarmışlardır. Bazıları ise etlerinin helal olmaması sebebiyle diğer hayvanların hükmünden *çikmalarından* ötürü onların *fevâsik* olarak isimlendirildiği görüşündedir.¹⁰⁶

Şârihlerin bazıları tarafından amelî bazıları tarafından da itikadî anlamıyla değerlendirilen rivayetlerin birinde Allah Rasûlü “*Kim Allah rızası için hac yapar da (orada) kötü söz söylemez ve fâsıklık yapmazsa, annesinden doğduğu günkü gibi (günahsız bir şekilde evine) döner.*” buyurmaktadır.¹⁰⁷ İbn Battâl el-Kurtûbî (öl.

¹⁰² Tirmizî, “Fiten”, 41, (No. 2224

¹⁰³ Ali el-Kârî, Nurüddîn Ebû Muhammed Ali b. Muhammed, *Mirkâtü’l-mefâtiḥ şerhu Mişkâti’l-mesâbih* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 2002), 6/2407.

¹⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 16/576 (No. 10978

¹⁰⁵ Buhârî, “Bed’i’l-halk”, 16, (No. 3314).

¹⁰⁶ Bu konudaki izâhlar için bk. İbn Hacer, Ebu’l-Fadl Ahmed b. Ali, *Fethu’l-bârî bi-şerḥi Şaḥîhi’l-Buhârî*, thk. Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz, Muhammed Fuâd Abdalbâki, Muhibbüddîn el-Hatîb, 1. b., Kahire: el-Matbaatü’s-selefiyye, t.y, 4/37. Esasen bu hadisleri el-En‘am 6/121. âyetindeki “*وانه لفسق*” ibaresinde geçen *hû* zamiri ile ilişkilendiren ilim adamları da olmuştur. Buna göre söz konusu hayvanlar mecazen yani örfî kullanım olarak fâsık şeklinde isimlendirilmiş olabilir. Fakat burada da fısın ıstilahî kullanımının etkisinden bahsedilebilir.

¹⁰⁷ Buhârî, “Hacc”, 1, (No.1521).

449/1057), İbn Abbas'ın fisk ibaresini insanlara sövmek olarak anladığını, Mücâhid ve Zührî'nin (öl. 124/742) ise masiyet içeren bütün filleri bunun içerisinde gördüğünü aktarmaktadır.¹⁰⁸ Bedreddîn Aynî (öl. 855/1451) ise, fısın isyan ve Allah'ın emrini terk etmek (şeraitin sınırlarından dışarı çıkmak) anlamına geldiğini söylemekle birlikte söz konusu ibârenin dinden çıkmak (Allah'tan başkası adına kurban kesmek suretiyle dinden çıkmak) anlamına geldiğini söyleyen âlimlerin görüşlerini “kîl” ile yani zayıf görüş olarak aktarmaktadır.¹⁰⁹ Başka bir rivayette ise Allah Rasûlü kıyamet alametlerinden bahsetmekte ve “...O zamanda rüveybida söz sahibi olacaktır” buyurmaktadır. Ashabtan rüveybidanın ne olduğu sorulunca da Allah Rasûlü “İnsanların işleri hususunda söz sahibi olan fâsık kimsedir.” diye cevap vermiştir.¹¹⁰ Tahâvî, bu kişinin iki sebepten fuveysık olarak vasıflandırılmış olabileceğini söyler. İlki yalancı biri olması sebebiyle olabilir. Zira hadiste Deccâl'in geleceği ve âhir zamanda yalancıların tasdik edileceğinin haberi verilmektedir. Dolayısıyla yalancı olan fuveysık, bu zamanda halkın işlerinde görüş sahibi biri haline gelecektir. Diğeri ise açıktan günah işlemesi sebebiyle normalde halkın kendisine güvenip itimat etmeyeceği kimsenin, bu zamanda önemli mevkilere getirilecek olması olabilir.¹¹¹ Bu rivâyete benzer olarak âhir zamanda fâsıkların kavme lider olacağına dair bir hadis de Tirmizî'nin *Câmi'î*'nde de geçmektedir.¹¹² Bir diğeri rivâyette ise Übey b. Kâ'b (öl. 33/654) el-Kehf 18/103. âyetinde haber verilen amelleri boşa gidecek kimselerin, Yahûdî yahut Hırısitiyanlardan ziyade Allah'a verdikleri ahdi bozan (biat ettikten sonra ülü'l-emre itaat emrini çiğneyen) Hâricîler olduğunu söylemektedir. Aynı zamanda Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın (öl. 55/675) bu sebeple Hâricîleri fâsık olarak isimlendirdiğini ifade etmektedir.¹¹³

Buna binaen olsa gerek fisk kelimesinin amelî kusurlar için kullanımının henüz I/VII. asırdan itibaren yaygınlaştığı görülür. Hz. Ömer döneminde içkinin yaygınlaşması hakkında vârid olan rivâyette insanların içki içmekte aşırı gitmesinin fisk kelimesi ile

¹⁰⁸ İbn Battâl, Ebu'l-Hasen Ali b. Halef el-Kurtubî, *Şerhu'l-Câmi'î's-Şahîh*, thk. Ebû Temim Yâsir b. İbrahim, 2. b, (Riyâd: Mektebetü'r-rüşd, ts), 4/476.

¹⁰⁹ Aynî, *Umdetü'l-kârî fi şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, 9/135.

¹¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 21/23 (No. 13297).

¹¹¹ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 1/404-405.

¹¹² Tirmizî, “Fiten”, 41, (No. 2358). Tirmizî rivâyetinin bir benzerini ise Taberânî (öl. 360/971) tahrîç etmiştir, ancak onun rivâyetinde fâsık lafzı yerine münâfik ibaresi geçmektedir. Bk. Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-evsat*, thk. Tarık b. İvazullah (Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1995), 7/355.

¹¹³ Buhârî, “Tefsîr”, 5, (No. 4728). Bk. Aynî, *Umdetü'l-kârî fi şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, 19/49.

ifade edilmesi,¹¹⁴ Huzeýfe b. Yemân'ın “Siz Allah Râsûlü'nün *ashabı*sınız. *Bilmediğimiz şeyleri bize öğretirsiniz. (Öyleyse söyleyin) evlerimizi yıkıp mallarımızı çalan bu kimselerin durumu nedir?*” sorusuna “Onlar *fâsıklardır.*” yanıtını vermesi,¹¹⁵ Sâlim b. Abdullah (öl. 106/725) ve Kasım b. Muhammed'in (öl. 107/725) *fâsik* kelimesini yalancı olarak açıklaması,¹¹⁶ Hasan-ı Basrî'nin (öl.110/728), başkasının kölesini ondan habersiz satan kişinin *fâsik* olduğunu söylemesi¹¹⁷ bu yaklaşıma örnek sayılabilir.

1.3. *Fıkıh İlminde Fısk Kavramı*

Fakîhler *fıskı kişiyi dinden çıkararak/mükeffira* ve *çıkarmayan/müfessika* şeklinde iki başlık altında inceler. Bir kişinin dinin haram kıldığı şeyleri bile bile helâl sayması onu dinden çıkararak fısk çeşidi olarak ele alınır. Buna mukabil kişinin haram olduğunu bilmesine ve pişmanlık hissetmesine rağmen bu haramları işlemesi yine fısk sayılsa bile bu onu dinden çıkartmaz. Ashâbtan birine sövmeyi yahut onları tekfir etmeyi caiz gören kimselerin durumu ise itikâdî bir kusur sayılmakla birlikte kişiyi yine dinden çıkarmayan fısk bağlamında değerlendirilmiştir.¹¹⁸

Fısk, fakîhler tarafından *şehadet*,¹¹⁹ *imamlık*,¹²⁰ *hâkimlik*,¹²¹ *velâyet*¹²² ve *vesâyet*¹²³ gibi konular bağlamında ele alınmıştır. Fakîhler söz konusu görev ve sorumlulukların ifâsı

¹¹⁴ Buhârî, “Hudûd”, 4 (6779).

¹¹⁵ Buhârî, “Tefsîr”, 5, (No.4658)

¹¹⁶ İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef fi'l-eḥâdîs ve'l-âşâr*, 14/589.

¹¹⁷ İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef fi'l-eḥâdîs ve'l-âşâr*, 11/211.

¹¹⁸ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebir*, 2/328 .

¹¹⁹ Fâsığın şahitliğinin makbul olmadığı hususunda fakîhlerin icmâi söz konusudur. Bu hususun tövbe ile ortadan kalkıp kalkmayacağı, tövbe etmemiş kişinin şahitlik yapıp yapamayacağı ve tüm bunlarla alakalı mezhebî tartışmalar hakkında bk. Serahsî, Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ahmed, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1993), 5/31.;25/32.; 30/153.; Kudûrî, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed, *El-Muhtaşar*, thk. Kamil Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997 ,240.; Makdisî, Ebu'n-Necâ Musa b. Ahmed, *el-İknâ' li-tâlibi'l-intifâ' fi fıkhi İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Abdullatif Muhammed Musa es-Subkî (Beyrut: Dâru'l-marife, ts.), 3/179. Bu konuda geniş ve toplu bilgi ile bunların kaynakları hakkında ayrıca bk. Yunus Apaydın, “Şahit”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, 38/ 278-283.

¹²⁰ Hânefilere ve Şâfiilere kerahetine işaret etmekle birlikte fâsığın imâmetinin caiz olduğu ve arkasında kılınan namazın iadesinin gerekmediği görüşündedir. Bk. Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris, *el-Üm* (Beyrut: Dâru'l-marife, 1990), 1/193.; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/40. Ne var ki İmâm Mâlik ve Ahmed b. Hanbel fâsığın arkasında kılınan namazın makbul bir namaz olmadığı dolayısıyla da iade edilmesi gerektiği kanaatindedir. Bk. İbn Kudâme, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Muhammed el-Makdisî, *eş-Şerhu'l-kebir*, thk. Abdullah b. Abdulmühsin et-Türkî (Kahire: Dâru'l-Hicr, 1995), 4/354-358.; Ebû Abdullah Muhammed b. Ali et-Temîmî Mâzerî, *Şerhu't-Telkîn*, thk. Muhammed Muhtâr es-Selâmî (Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2008), 1/683-684.

için adâleti şart koşmaktadır. Buna göre fîsk adâletin zıddı olarak telakki edilmekte ve fâsığın söz konusu vazifeleri yüklenmesi hoş karşılanmamaktadır.

Fakîhlerin zikri geçen görev ve sorumlulukları üstlenecek kişinin sahip olması gereken adâlet vasfı bağlamında dayandıkları temel delil Kur'ân'dır. Zira Allah Teâlâ Kur'ân'da, fâsığın haberinin araştırılması gerektiğini, zina iftirasında bulunan kimsenin fâsık olacağını ve onun şehâdetinin bir daha kabul edilmeyeceğini açıkça ifade buyurmakta ve razı olunacak âdil kimselerin şahit tutulmasını emretmektedir.¹²⁴ Bu bağlamda fakîhler imamlık, kadılık, velâyet gibi vazifeleri şahitliğe kıyas etmektedir. Onlara göre kusurundan ötürü şahit olamayan bir kimse, bu görev ve sorumlulukları yerine getirme konusunda da eksik kalacaktır. Bu eksiklik töhmetine rağmen fakîhlerin büyük çoğunluğuna göre, şahitlik dışında kalan görev ve sorumluluklardan herhangi biri, fâsık kimse tarafından yerine getirilirse kerâhetle birlikte geçerlidir. Fakîhlerin, fâsığın bu tür önemli vazifeleri üstlenmesini kerih görmesinin sebebi ise bunun onları toplumda matlup hale getirip fiillerini meşrulaştıracağı yönündeki haklı endişeleridir.

Netice itibariyle fakîhlerin fîskı, hadisçiler gibi hem küfür hem de günah sebebi ile adâleti zedeleyen geniş çerçeveli bir kavram olarak telakki ettikleri söylenebilir. Ancak gerek ihtilafı bir husus olması gerekse gayr-i Müslimlerin dinin hükümlerine muhatap kılınmaması sebebiyle genellikle amelî kusur neticesinde meydana gelen fâsiklık ve sonuçları üzerinde durmuşlardır. Zira onlar bu meseleleri ele alırken adâleti zedeleyen

¹²¹ Fakîhler tarafından fâsık bir kadının hükmettiği davanın neticesi geçerli görülmemiş ve davanın başka bir kadı tarafından tekrar ele alınması zorunlu addedilmiştir. Bu konunun ayrıntıları hakkında bk. Abdulaziz el-Buhârî, Sadruşşehîd, Hüsâmüddin Ömer, *Şerhu Edebi'l-kâdî*, thk. Muhyî Hilâl Serhân (Irak, 1978), 3/111; Kudûrî, *el-Muhtaşar*, 240. Konu hakkında toplu bilgi ve kaynaklar için ayrıca bk. Fahrettin Atar, “Kadı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24/69-73.

¹²² Fakîhler fîskı velâyetin gerçekleşmesine engel olarak telakki etmiş ve bu hususta adâleti şart koşmuşlardır. Konun ayrıntıları hakkında bk. Mâverdi, Ebu'l-Hüseyn Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, thk. Ahmed Câd (Kahire: Dâru'l-Haddîs, 2006), 1/162. Velâyet hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Yunus Apaydın, “Velâyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43/15-19.

¹²³ Fakîhler mûsâ aleyhin haklarının en doğru şekilde muhafaza edilmesi adına vasînin âdil bir kişi olmasının gerekliliği hususunda müttefiklerdir. Geniş bilgi için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 28/25.; Kudûrî, *el-Muhtaşar*, 242.; Makdisî, *el-İknâ' li-tâlibi'l-intifâ' fi fîkhi İmâm Ahmed b. Hanbel*, 3/78. Vesâyet konusunun ayrıntıları hakkında ayrıca bk. Ali Bardakoğlu, “Vesâyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43/66-70.

¹²⁴ el-Hucûrât 49/6.; en-Nur 24/4.; et-Talâk 65/2.; el-Mâide 5/106. Aynı zamanda Allah Rasûlü emanete hıyanet eden ve zina fiili işleyen kimselerin şahitliğinin kabul edilmeyeceğini ifade etmektedir (Ebû Dâvûd, “Evvelü kitâbi'l-akziyye”, 15, (No.3599).

fıskın yalnızca ameldeki kusurlar olduğunu vurgulamakta, küfür ve bid'atın bu bağlamda fıskın çerçevesi altına girmediğini ifade etmektedir. Bu bağlamda fukahânın fısk kavramına yaklaşımını daha net bir şekilde ortaya koymak için fıkıh usûlü eserlerine müracaat etmek ve rivâyete yakınlığı sebebiyle usûl âlimlerinin şahadet bahsine yaklaşımlarını incelemek gerekecektir.

Cessâs'a (öl. 370/980) göre fısk, *kişinin kötü amellerinin iyi amellerine galip gelmesidir*. Bu tarifıyla o, adâleti zedeleyen fıskın ancak amelî kusurlarla meydana geleceğini ihsas etmektedir. Nitekim Cessâs'a göre *tedeyyün/itikât* sebebiyle fâsık olan hevâ ve küfür ehlinin şahadeti makbuldur. Şöyle ki Cessâs itikât sebebiyle fâsık olmasından ötürü şahitliği merdud görülemez dediği kâfirlerin şahitliklerinin adâvet/düşmanlık sebebiyle merdud olduğunu ifade etmektedir.¹²⁵

Fıskı, *adâlet ve takvanın zıddı* bir kavram şeklinde ele alan Debûsî'ye (öl. 430/1039) göre bu, kişinin haram olduğuna inandığı şeyi bile bile işlemesi ile meydana gelir. Buna göre heva ve küfür ehlinin şahitliklerinin fâsıklıklarından dolayı değil *adem-i vilâye* (düşmanlık) sebebiyle merdud olduğuna işaret etmektedir. Zira Debûsî "Bizim görüşümüze göre bid'at sahibi delâlette olsa da bu kusuru sebebiyle adâlet vasfı da ortadan kalkmaz" demekte ve İmam Muhammed'in (öl. 189/805) şu sözünü nakletmektedir:

"Adâleti ancak kişinin büyük günah işlemesi yahut küçük günahları alışkanlık haline getirmesi düşürür".¹²⁶

İmam Muhammed'in adâleti düşüren şeyler hususunda yapmış olduğu bu tanım son derece önemlidir. Zira daha önce de ifade ettiğimiz muasır hadis usûlü eserlerinin fısku'r-râvî kavramına yaptıkları tanım ile birebir örtüşür gözükmektedir. Bu da hadis usûlünün fıkıh usûlünden etkilendiği fikrini akla getirmektedir.

¹²⁵ Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Hanefî, *Şerhu Muhtaşari't-Tahâvî*, thk. İsmetullah İneyetullah Muhammed vd. (Dâru'l-Beşâir, 2010), 8/111-112;125. (8/112) Ancak kafirlerin birbirleri hakkındaki şahitliklerinin makbul olup olmadığı âlimler arasında ihtilâf konusudur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 16/133-134. Hevâ ehlinin rivâyetinin makbul olup olmadığı hususunda ayrıntılı bilgi için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 16/132-133.

¹²⁶ Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Ömer b. İsâ el-Hanefî, *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fıkh*, thk. Halil Muhyiddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 186-187.

Serahsî (öl. 483/1090) şahitliğin temelde töhmet sebebiyle reddedildiğini söylemekte; bunları ise maddî ve manevî olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Maddî töhmet şahitlik yapacak kişinin davalı yahut davacıyla akrabalık bağının olması yahut olaya vukufiyetini engelleyecek körlük, sağırlık gibi kusurlarının bulunmasıdır. Manevî töhmet ise kişinin haram olduğuna inandığı şeyleri yapması sebebiyle fâsık olmasıdır ki bu üç şekilde gerçekleşir. Bunlardan ilki kişinin hadd cezasını gerektiren günahlardan birini işlemesidir. Diğer ikisi ise kişinin haddi gerektirmemekle birlikte kebâirden sayılan günahlardan birini işlemesi veya kebairden olmayan günahlardan birine bağımlı olması durumudur.¹²⁷ Netice itibariyle hevâ sahibi olmak Serahsî'ye göre şehadeti merdûd kılan hususlardan değildir. Ne var ki Serahsî bunun yalnızca şehadete mahsus olduğunu zira ehl-i hevânın rivâyetinin reddedileceğini de ifade etmektedir.¹²⁸

Sonuç itibariyle şahitlik konusunda fıkıhçıların adâleti zedeleyen fıska *amele hasrettiği* böylece bid'at ve küfrü fıska kavramının çerçevesinden çıkardığı görülmektedir. Öyle ki Abdülazîz el-Buhârî (öl. 730/1330) Ebu'l-Usr el-Pezdevî'nin (öl. 482/1089) *Kenzü'l-usûl*'üne yazmış olduğu şerhi *Keşfu'l-esrâr*'da Debûsî'nin ifadesinden daha açık bir şekilde itikatta küfre varmayan kusuru sebebiyle kişiye fâsık denilemeyeceğini zira bu tür bir kusurun hevâ yahut dalâlet olarak adlandırılabilceğini söylemektedir.¹²⁹

1.4. Kelâm İlminde Fıska Kavramı

Fıska, kelâm ilminde de kendisine geniş yer bulmuştur. Kelâmcılar tarafından hem inkârı sebebiyle kâfir ve münâfiği hem de günahı sebebiyle mümini nitelemek için kullanılan fıska/fâsıklık Müslümanlar arasında meydana gelen ilk fikrî ihtilafların da kaynağıdır.¹³⁰ Bu bağlamda temelde mürtekeb-i kebîre hususunda ele alınan fıska kavramına, fırkaların büyük günah işleyen müminin durumu hakkındaki farklı yaklaşımları neticesinde muhtelif manalar yüklenmiştir. Buna göre Hâriciler büyük günah işleyen kişinin iman

¹²⁷ Serahsî, *el-Mebsûât*, 16/120-121.

¹²⁸ Serahsî, *el-Mebsûât*, 16/133.

¹²⁹ Abdülazîz el-Buhârî, Alüddîn Abdülazîz b. Ahmed, *Keşfu'l-esrâr fî şerhi Uşûli'l-Pezdevî* (Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, ts.), 3/237.

¹³⁰ İbn Teymiyye, Takiyyüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm el-Harrânî, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. el-Kâsım (Suudî Arabistan: Mecmu'u'l-Melik Fehd, 1995), 3/349.

dairesinden çıktığını ve fâsık olduğunu söylemektedir.¹³¹ Bu anlayışa göre fîsk küfür ile eş değerdir.

Bekriyye fırkasıyla¹³² Hasan-ı Basrî'ye¹³³ göre ise günah işleyen kişi Allah'a verdiği sözde durmamış demektir. Böyle kişilerin münâfık ve fâsık olduğunu söylemelerine bakılırsa, onların fîskı nifak ile bir gördükleri düşünülebilir.

Fîsk kavramına farklı bir boyut kazandıran Vâsıl b. Atâ'nın (öl. 131/748) önderliğinde Mu'tezile, günah işleyen kişinin fâsık olduğu hususunda ulemanın icmaı olduğunu iddia etmekte ve böyle bir şahsın mümin, kâfir veya münâfık ile aynı kefedede değerlendirilmemesi gerektiğini söylemektedir. Zira Mu'tezile'ye göre işlemiş olduğu günahından dolayı fâsık kişi tövbe etmediği müddetçe iman ve küfür arasında yer alır; bu hâl üzere ölmesi halinde de vaîd ilkesi gereğince Allah'ın huzuruna kâfir olarak çıkar.¹³⁴

Mâturîdî ve Eş'arî kelâmcılar ise fîsk ve küfür arasında umûm-husûs ilişkisi bulunduğu, dolayısıyla her kâfirin fâsık olduğu ancak her fâsığın kâfir sayılamayacağı kanaatindedir. Zira onlara göre dinin gereklerinden birini inkâr etmediği yahut işlediği günahı helâl görmediği müddetçe mürtekib-i kebîre *fâsık mümin* vasfını korumaktadır.¹³⁵

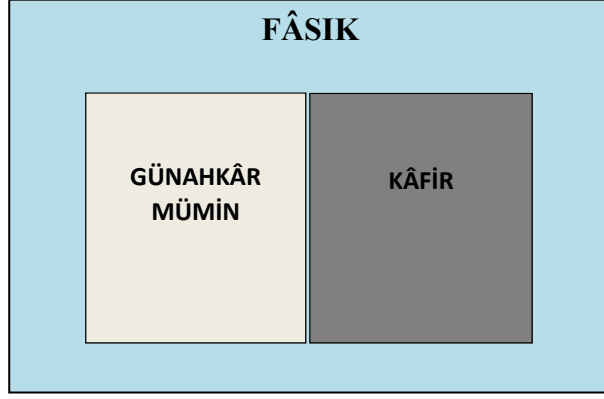
¹³¹ Ahmet Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 67,454.

¹³² Bekriyye, Bekir b. Uhtü Albülvehid'e nispet edilen ve genellikle kebîre meselesi hususunda gündeme gelen bir fırkadır. Bekriyye hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Öz, "Bekriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 370-371.

¹³³ Sâbûnî, Nûruddîn Ebû Bekr Ahmed b. Mahmud, *el-Bidâye fî usûli'd-dîn*, thk. Bekir Topaloğlu (İstanbul: el-Mektebetü'l-Hanefiyye, 1995, 80. Sâbûnî, Hasan-ı Basrî'nin bu görüşünden daha sonra döndüğünü iddia etmektedir.

¹³⁴ Ahmet Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, 449-450.

¹³⁵ Ali el-Kârî, Nuru'ddîn Ebû Muhammed Ali b. Muhammed, thk. Mervân Muhammed el-İşâr, *Minehu'r-ravzi'l-ezher fî şerhi'l-Fıkhî'l-ekber* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2016), 155-168.

Şekil 1: Fısk ile küfür kavramları arasındaki umûm-husûs ilişkisi

Netice itibariyle kelâmcıların fâsik lafzını küfür ile ilişkilendirmekle birlikte ağırlıkla mürtekib-i kebîre anlamında kullandığını söylemek mümkündür.

II. BÖLÜM:

BİR CERH TERİMİ OLARAK FISKU'R-RÂVÎ

Şüphesiz ki sünnet, Allah Rasûlü'nün Kur'ân-ı Kerim ve elçiliğini üstlendiği yüce dinin ilkelerini kendi hayatında tatbik etmesi suretiyle ortaya çıkan örnek bir yaşantı modelidir. Bunu bizlere taşıyan kaynakların en önemlisi ise hadislerdir. Bu sebeple Müslümanlar ilk asırlardan itibaren muhatap oldukları dini en doğru şekilde anlamak ve uygulamak için hadislere büyük itina göstermiş, onlar vasıtasıyla bize taşınan sünneti dinî hükümlerin temel delillerinden biri görmüştür.

Bununla birlikte özellikle Hz. Osman'ın 35/656 yılında şehit edilmesinin ardından patlak veren fitne sonrası Müslümanlar arasında birtakım kutuplaşmalar meydana gelmiştir. Bu kutuplaşmalar sonucunda savunduğu görüşleri haklı çıkarmak isteyenler, Allah Rasûlü'nün dindeki otoritesini kullanmaktan çekinmemiştir.¹³⁶ Böylelikle yaygınlaşmaya başlayan hadis uydurma faaliyetlerine karşı İslâm âlimleri dinin temel delillerinden biri olan bu mirası korumak adına isnad sorma, râvîlerin adâletini araştırma gibi birtakım gerekli önlemler almıştır. Esasen ilk asırlardan beri gerek dinî dayanaklarla gerek insanın fitrî özellikleri sebebiyle, bir kişinin haberinin doğruluğu ve inandırıcılığı, onun dürüstlüğü ve takvası ile doğru orantılı olarak değerlendirilmiştir.¹³⁷ Fakat hadis uydurma faaliyetleri bu tür değerlendirmelerin genel geçer kriterlere dönüşmeye başlamasına yol açmıştır. Böylece müstakil bir ilim dalı olarak cerh ve ta'dîl ilminin temelleri atılmıştır.¹³⁸

¹³⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadisler Menşe'î Tanıma Yolları Tenkiti* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017).

¹³⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Abdulvahap Özsoy, *Hicrî I. Yüzyıl Haddîs Tenkîd Kriterleri ile İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2011). Bu bağlamda Hz. Ömer'in (r.a) Abdurrahman b. Avf'a "Sen bizim nezdimizde âdil ve razı olduğumuz bir kimsesin. Rasûlullah'tan (s.a.v) ne işittin?" demek suretiyle, verecek olduğu habere güvenilir bir kimse olması sebebi ile itimat edeceğini söylemesi bu hususa örnek olarak zikredilebilir. (s.71.). Aynı zamanda İbrahim en-Nehaî'nin (ö.96/714) "Bir kişiden rivâyet almak istediklerinde onun namazına, tavır ve yaşam tarzına bakarlardı." sözleri ve Ebu'l-Âliye'nin (ö.93/711), "Biz bir adamdan rivâyet almak için gittiğimizde namaz kılarken ona bakardık. Şayet güzel kılıyorsa yanına otururduk. Derdik ki, (namazını bu şekilde güzel kılıyorsa) diğer işleri daha güzeldir. Şayet namazını kötü kılıyorsa kalkar ve derdik ki "(namazını bu şekilde kötü kılıyorsa) diğer işleri daha kötüdür" demesi, tabiûn neslinin râvîleri dinî ve dünyevî yaşantılarına göre değerlendirdiklerinin delilidir. (s.146) Aynı şekilde Âmir eş-Şa'bi'nin, bir râvînin rivâyetinin makbul olabilmesinin akıllı ve dindar olmasına bağlı olduğunu ifade etmesi ve "Âlimlerin fâcirlerinden, âbidlerin cahilinden sakının." demesi de bu minvalde verilebilecek örneklerdendir. (s.151)

¹³⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkitinin Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk İki Asır* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015).

Cerh-ta'dîl alanında uzman olan münekkit muhaddisler, bir râvînin rivâyetinin makbul olabilmesi için adâlet ve zabt niteliklerini haiz olması gerektiğini ifade etmektedir. Adâletin, râvînin fiskı gerektirecek her türlü şeyden uzak durması ile sabit olacağı hususunda ittifak vardır.¹³⁹ Ancak birbirleriyle paralel olarak adâlet ve fisk kavramlarının içinin ne ile doldurulduğu bazen dönemden döneme, firkadan firkaya ve hatta âlimden âlime değişiklik gösterdiği olmuştur.

İlk bölümde ayrıntılı olarak ele alındığı üzere fisk itikadî ve amelî bağlamdaki her türlü itaatsizlik için kullanılan bir kavramdır. Ancak her türlü itaatsizliğin bir cerh terimi olarak fisk kapsamına girdiğini söylemek zordur. Muhaddislerin bir râvîye fâsık derken neyi kastettiklerini belirlemek için hadis usûlü eserleri ve ricâl kitaplarındaki kullanım tarzını incelemek gerekecektir.

1. TEORİDE FISKU'R-RÂVÎ

Muasır hadis usulü kitaplarında fisku'r-râvî kavramı neredeyse tüm yazarlar tarafından *râvînin büyük günahlardan birini işlemesi yahut küçük günahlarda ısrarcı olması* şeklinde açıklanmaktadır.¹⁴⁰ Ancak ilk bölümde verdiğimiz bilgilerden hareketle denilebilir ki fisk bundan çok daha geniş bir kavramdır. Bu da söz konusu kavramın hadis usûlünde bir anlam daralması yaşadığına delâlet eder. Bu daralmanın nerede, ne

¹³⁹ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, 1. b., (Riyad: Mektebetü'l-meârif, 2007), 1/130.; İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrazûrî, *Muqaddimetü İbni's-Şalâh fi 'ulûmi hadîs*, thk. Muhammed Uveyda (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2018), 159.; İbn Cemâa, Ebû Abdullah Bedrüddîn Muhammed b. İbrahim el-Kinânî, *el-Menhelü'r-revî fi 'ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî*, thk. Muhyüddîn Abdurrahman Ramazan (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1986), 63. Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed, *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfıyyeti'l-hadîs li'l-'Irâkî*, thk. Ali Hüseyin Ali (Mısır: Mektebetü's-Sünne, 2003), 2/60-61. Rivâyetin kabulünde aranan şartın râvînin fiskının bilinmemesi olduğunu söyleyen muhaddislerin aksine Ebû Hanîfe (öl.150/767) asıl şartın adâletin sübûtu olduğu dolayısıyla fiskı zahir olmadığı müddetçe her müslümanın âdil kabul edileceği kanaatindedir. Ancak Ebû Hanîfe'nin bu kanaati kendi zamanında insanların çoğunun adâlet vasfına sahip olmasından ileri gelmektedir. Zira Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed de ilk iki neslin aksine artık insanların çoğunda fiskın galip geldiğini ifade etmekte ve rivâyetin kabulünde aranması gereken şartın *fiskın bilinmemesi* olduğunu söylemektedirler. Bk. Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuḥbeti'l-fiker*, 519. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fi şerhi Uşûli'l-Pezdevî*, 2./389.; İbn Mülakkın, Sirâcüddîn Ebû Hafs Ömer b. Ali el-Mısırî eş-Şâfiî, *el-Mukni' fi 'ulûmi'l-hadîs*, thk. Abdullah b. Yusuf el-Cüdey' (Suudî Arabistan: Dâru'l-Fevâz, 1992), 1/258.

¹⁴⁰ Bk. İsmail Lütü Çakan, *Hadis Edebiyatı (Çeşitleri - Özellikleri - Faydalanma Usulleri)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 82; Salih Karacabey, *Hadis Tenkiti Hadislerin Hz. Peygamber'e Aidiyetini Belirleme Yolları* (Bursa: Emin Yayınları, 2016), 189; Ahmet Yücel, *Hadis Usulü* (M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 114.; Kollektif, *Hadis El Kitabı*, ed. Zişan Türcan (Grafiker Yayınları, 2016), 255-256; Abdullah Aydın, *Hadis Isulahları Sözlüğü*, 80.

zaman ve neden yaşandığının tespiti pek tabii geçmişten günümüze kadar yazılan usûl kitaplarını kronolojik olarak incelemekle mümkün olacaktır. Ne var ki bu alanda yazılmış bütün telifâtı burada tek tek ele almak bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Bu sebeple araştırmamızda hadis usulü alanında ön plana çıkmış ve ayrıca fisk kavramını ele almış temsil değeri yüksek birkaç eser incelenmekle yetinilecektir.

Muhaddisler ilk asırlardan beri ameldeki kusuru, kişinin haberinin güvenilirliği konusunda bir engel olarak görmüştür. Zira büyük günahlardan birini işlemek yahut Hz. Peygamber'e yalan isnat etmek kişiyi fâsık yapar. Fâsığın verdiği haberin merdûd olması ise nas ile sabit bir husustur.¹⁴¹ Bu bağlamda Hz. Ömer had cezasına çarptırılmış olan kişilerin şahitliklerini kabul etmemiş,¹⁴² tâbiûna mensup İbrahim en-Nehaî (öl. 96/714) ve Şa'bî (öl. 104/722) gibi âlimler de hadis alacakları şeyhleri namazı ve takvasına göre değerlendirmiştir.¹⁴³

Bununla birlikte çalışmamız kapsamında ulaşabildiğimiz bilgiler çerçevesinde bir değerlendirme yapılacak olursa cerh ta'dil ilminin kriterlerine dair teorik açıklamaların yapıldığı ve istilahların artık yerleşme sürecine girdiği II/VIII. asrın sonlarında ameldeki kusur meselesinin, bir kişinin haberinin reddedilme sebepleri arasında zikredilmediği göze çarpar. Söz gelimi Şu'be b. el-Haccâc (öl. 160/776), İmam Mâlik (öl. 179/795), Abdurrahman b. Mehdî (öl. 198/813-14) gibi hadis ilminde otorite kabul edilip temsil değeri yüklenen münekkit muhaddislerden bize ulaşan nakillere bakıldığında onların cerh sebeplerini zikrederken günlük hayatta yahut hadis rivâyetinde yalanı ve bid'atı dile getirmekle birlikte diğer amelî kusurlara işaret etmedikleri görülür. Nitekim cerh sebeplerini ilk kez sistematik bir şekilde sayan Şu'be b. el-Haccâc rivâyetleri terk edilecek râviler içerisinde amelî kusurları bulunanlara işaret etmez. Ona göre bu gruba marûf kişilerden marûf kişilerin bilmediği rivâyetleri aktaranlar, çokça hata yapanlar, yalanla itham edilenler ve bir de rivâyetteki hatasında ısrar edenler girmektedir.¹⁴⁴

¹⁴¹ el-Hucûrât 49/6.

¹⁴² Mizzî, Ebü'l-Haccâc Yusuf b. ez-Zeki, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 14/36.

¹⁴³ Dârîmî, "Mukaddime", 38.

¹⁴⁴ İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dil* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1952), 2/32. Şu'be her ne kadar saydığı özellikleri taşımayan râvilerden hadis rivâyetinin caiz olduğunu söylese de kendisi İslâmî kurallara riayet etmemeyi ve mürûeti bozan kusurlardan birine sahip olmayı râvînin adâletine hâlel getiren hususlar arasında

Hadisleri alınmayacak râvîleri dört gruba ayıran İmam Mâlik'in listesinde de amelî kusur sahipleri yoktur. Bunun yerine bid'atının propagandasını yapanlardan, çok rivâyette bulunsa bile sefâhet sahibi olanlardan, Rasûlullah'a izafe ile olmasa da diğer kişiler adına yalan uyduranlardan ve ne rivâyet ettiğini bilmeyen hocalardan bahseder.¹⁴⁵

Abdurrahman b. Mehdî de yalancılıkla itham edilen, bid'at sahibi olan ve hatası doğrusundan fazla gelen râvîlerden hadis alınmayacağını söyler¹⁴⁶ ama yalan haricinde amelî kusur zikretmez. İmam Şâfi'ye kadar bunun tek istisnası Abdullah b. Mübârek'tir (öl. 181/797) Nitekim o, nebiz içmemeyi¹⁴⁷ ve cemaatle namazı kılmayı adâletin şartları arasında zikreder.¹⁴⁸

Gerek cerh sebeplerine dair kanaat bildiren muhaddislerin gerekse Abdullah b. Mübârek'in bu tavrı cerh kriterlerinin toplumsal sorunlar çerçevesinde peyderpey oluşturulup sistemleştirildiğini göstermektedir. Diğer bir deyişle adâleti bozan her türlü davranış için kullanılan fisk kavramı, toplumun dinamiklerine göre anlam kazanmış ve genişlemiştir. Buna göre şöyle denilebilir ki hadis uydurma faaliyetlerine karşı bir tedbir olarak ortaya konmuş olan cerh-ta'dil ilminin asıl amacı râvînin naklettiği rivâyet hususunda dürüst olup olmadığını tespit etmektir. Bu husûs göz önüne alındığında, ilk yıllarda bir cerh terimi olarak fiskın karşılığı *yalan söylemektir*, denilebilir. Daha sonra

değerlendirir. Bk. Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkitinin Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk İki Asır*, s.153. Zira onun bu sebeplerle cerh ettiği râvîler vâkidir. Bk. İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Abî b. Abdillâh b. Muhammed el-Cürcânî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 9/32-33.; İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Hindistan: Dâru'l-Meârifî'n-Nizâmîyye, 1910), 9/167. Ancak Şu'be bu hususları ilkeleştirme yoluna gitmemiştir.

¹⁴⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, 1/139.

¹⁴⁶ Daha önce de ifade edildiği üzere bu söz konusu edilen münekkit muhaddislerin ameldeki kusuru bir cerh sebebi olarak telakkî etmediği anlamına gelmemektedir. Ancak ameldeki kusur bu münekkitler tarafından genelgeçer kaideler arasında zikredilmemiştir. Bunun muhtemel sebepleri ileride ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

¹⁴⁷ Nebiz; hurma, kuru üzüm, bal, buğday, arpa vb. malzemelerin suda bekletilmesi suretiyle elde edilen içecektir. Bu yolla elde edilen içeceğin sarhoş edici mahiyette olup olmaması bu müsemmayı etkilememektedir. Bk. İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn Ebu's-Seadât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*, thk. Tahir Ahmed er-Râzî, Mahmud Muhammed ed-Tinâhî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979), 5/7. Nebiz içmenin hükmü ise âlimler arasında ihtilâfıdır. Ebû Hanîfe, İmam Muhammed ve Ebû Yûsuf sarhoş etmeyecek miktarda nebiz içmenin mübah olduğu görüşündedir. Ancak nebizin köpürüp mayhoş hale gelmesi halinde içilmesi yahut sarhoş olacak kadar tüketilmesinin caiz olmadığı, dolayısıyla hadd cezasını gerektirdiğini söylemektedirler. Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 24/11-12-13.

¹⁴⁸ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye*, thk. Ebû Abdullah es-Sevrakî, İbrahim el-Hamdî el-Medenî (Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 79.

Müslümanlar arasında yaşanan kutuplaşmaların sebep olduğu firkalaşma ve beraberindeki çatışmalar fıskın çerçevesini genişletmiş ve bid'atın bu bağlamda değerlendirilmesine sebep olmuştur. Toplumsal bozulmanın başladığı dönem olarak kabul edilen üçüncü nesilden sonra ise amelî kusurlar sistematik olarak bir cerh terimi olan fıskın içerisinde değerlendirilir hale gelmiştir. Nitekim Abdullah b. Mübârek'in şarap içmek, zinâ yahût hırsızlık yapmak gibi fıska delâleti daha kuvvetli günahları değil nebiz içmeyi zikretmesi, namazı değil cemaati terk etmek üzerinde durması yaşadığı toplumun nebiz ve cemaatle namaz husûsundaki zafiyeti ile yorumlanabilir. Bu da toplumsal dinamiklere göre fıskın zaman zaman bazı yönlerinin geri planda kalıp diğer bazı taraflarının öne çıkarıldığına örnek olarak zikredilebilir. Muhaddislerin teorik olarak ameldeki kusuru adâlete hâlel getiren hususlar arasında değerlendirmekle birlikte ilkeleştirmemesinin bir sebebi de bu yönüyle cerh edilen râvîlerin yalancılara ve bid'at sahiplerine kıyasla sayıca son derece az olması da olabilir.¹⁴⁹

Spesifik bir örnek üzerinden yahût fisk lafzını kullanmaksızın genel olarak amelî kusurların adâlete etkisi birçok âlim tarafından dile getirilmiştir. Ancak açıkça fisk lafzını kullanmak suretiyle ameldeki kusuru bir cerh sebebi olarak zikreden ilk âlim, görebildiğimiz kadarıyla İmam Şâfiî'dir.¹⁵⁰ Zira o, *haberi kabul edilecek kişinin adâlet sahibi olması gerektiği* yönündeki veriler ışığında âdil kişinin *Allah'ın emirlerini yerine getiren ve yasaklarından kaçan kişi* olduğunu ifade etmektedir.¹⁵¹ Ona göre bir kişinin şahitliği, hür olmamasına ilave olarak, yalnızca iki sebepten; küfür ve fısktan dolayı reddedilir. Fakat İmam Şâfiî'nin bu kavramı, müteahhir dönem hadis usûlündeki fıska'r-râvî manasında kullandığını söylemek zordur. Nitekim Şâfiî fisk kavramını yalnızca amelî kusuru bulunan kişiler için kullanmaz. Bilakis o buna ilaveten bid'atı ve yalancılığı da fisk kavramı içinde değerlendirir.¹⁵² Aslında yalan da amelî bir kusurdur. Ancak yalancılık, hadis usûlünde sâir günahlardan ayrı değerlendirilmektedir. İmam

¹⁴⁹ Bu konu ileride ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

¹⁵⁰ İmam Şâfiî aslında bunu şahitlik hususu bağlamında dile getirmektedir. Ne var ki ilk asırlardan rivâyet ve şehadet âlimler tarafından birçok ortak noktası olması sebebiyle bir telakki edilmekte ve rivâyet hususu genelde şehâdetin altında ele alınmakta idi. Buna göre de tespit edebildiğimiz kadarıyla İmam Şâfiî'yi fıska bir cerh terimi olarak ele almış ilk âlim olarak zikretmek isabetli görünmektedir.

¹⁵¹ Şâfiî, Muhammed b. İdris, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Mustafa el-Bânî el-Halebî, 1940), 1/38.

¹⁵² Bk. Şâfiî, *er-Risâle*, 1/38.; Şâfiî, *el-Üm*, 6/221: 7/93.

Şâfiî'yi kendisinden önceki âlimlerden ayıran husus ise cerh-ta'dil ilminin sistematik hale gelip ıstılahların yavaş yavaş oturduğu bu dönemde cerh sebeplerini sayarken fisk kavramını açıkça kullanmış olmasıdır. Şâfiî bağlamında dikkat çekilmesi gereken bir başka husus da onun bu meseleyi rivâyet değil şehâdet konusunda ele almasıdır. Bu onun meseleye daha ziyade *fıkıhçı* kimliği ile baktığı vehmini uyandırır. Ne var ki Şâfiî fisk kavramına daha geniş bir anlamda kullanmıştır. Bu da onun meseleye fıkıhçı kimliğinden çok muhaddis kimliği ile yaklaştığı şeklinde yorumlanabilir. Çünkü daha önce de ifade edildiği üzere fıkıhçılar fisk kavramını yalnızca amelî kusur bağlamında ele alırken Şâfiî fisk kavramını sair muhaddisler gibi ameldeki kusurların yanı sıra küfür, bid'at ve yalanı da içine alan şemsiye bir kavram olarak kullanmaktadır.

Bu noktada Muhaddisler ile fukahanın fisk kavramına yaklaşımı arasında da benzerlikler ve farklılıklar göze çarpmaktadır. Şöyle ki rivâyet ve şahitlik olguları bir birine çok benzemekle birlikte birebir aynı değildir. Zira âlimler bu iki meselenin farklılıklarını mümkün mertebe tespit etmeye gayret etmiştir.¹⁵³ Öncelikle gerek

¹⁵³ Suyûtî rivâyet ve şehâdetin birbirinden ayrıldığı noktaları yirmi maddede tespit etmiştir. Bu maddeler şöyledir: 1. Rivâyette sayı şart koşulmazken şehâdette şart koşulur. 2. Rivâyette erkek olma şartı yoktur, ancak şehâdette erkeklik şart koşulur. 3. Kölenin rivâyeti makbuldur ancak şehâdeti makbul değildir. 4. Bir görüşe göre rivâyette bulûğ şartı yoktur, şehâdette vardır. 5. Hattabiyye mezhebi mensupları haricinde bid'at ehlinin şehâdeti kabul edilir ancak mezhebine muvafık bir rivâyette bulunan bid'atçının rivâyeti kabul edilmez. 6. Yalandan tövbe edenin şehâdeti kabul edilir ama rivâyeti kabul edilmez. 7. Bir hadiste yalan söyleyenin geçmişte naklettikleri de dahil olacak şekilde rivâyetleri reddedilir. Ancak yalancı şahitlikte bulunduğu tespit edilen kişinin geçmiş zamandaki şahitlikleri iptal edilmez. 8. Kendi faydasına şahitlikte bulunan kişinin şahitliği kabul edilmez ancak rivâyeti kabul edilir. 9. Kölenin efendi, babanın evlat, evladın baba hakkındaki şahitliği merdud; rivâyeti makbuldur. 10. Şehâdet geçmiş bir dava hakkında söz konusudur, rivâyette böyle bir şart yoktur. 11. Şehâdet hakime götürülecek hususlarda söz konusudur ama rivâyette böyle bir kısıtlama yoktur. 12. Şahitlik ancak hakim huzurunda yapılır ama rivâyette böyle bir kısıtlama yoktur. 13. Bir şahidin şahitliğiyle hüküm vermek o kişiyi ta'dil etmek anlamına gelir. Ancak bir râvînin rivâyetini aktarmak onu ta'dil etmek anlamına gelmez. 14. Rivâyette râvînin adâleti yahut cerhi için birkişinin kavli yeterlidir. Ancak şehâdette yeterli değildir. 15. Alimin râvî hakkındaki müfesser olmayan cerh ve ta'dili kabul edilebilir ancak şahit hakkındaki müfesser olmayan cerh ve ta'dil makbul değildir. 16. Rivâyet karşılığında ücret almak caizdir. Ancak şahitlik için ücret alınmaz. 17. Şahidin şahitliğine muvafık hüküm vermek ta'dildir. 18. Rivâyetin aksine özel durumlar hariç şahitlik üzerine şahitlik yapılmaz. 19. Bir râvî rivâyetinden dönse o rivâyetin hükmü düşer ve onunla amel edilmez. Ancak şahit şahitliğinden dönse bile artık söylediklerinin hükmü düşmez. 20. İki kişi bir adamın öldürülmesine sebep olacak bir şahitlik yapsa sonra da bu şahitliklerinden yalan söylediklerini ifade edip dönse o iki kişiye kısas gerekir. Ancak hâkim bir kişinin katli konusunda kararsız kalsa sonra bir kişi çıkıp Allah Rasûlü'nden bir haber nakletse, hakim de bu habere istinaden o kişinin katline hükmetse bunun ardından haberi aktaran râvî yalan söylediğini ifade etse Gazzâlî'ye göre o kişiye kısas gerekmez. Çünkü şahitlik olayla alakalıdır ancak rivâyet olaydan bağımsız bir husustur. 21. Sayısı dördün altında olan kişiler zinaya şahitlik etseler ve kendilerine kazf haddi vurulsa o kişilerin şahitlikleri kabul edilmez ancak meşhur olan görüşe göre rivâyetleri kabul edilir. Bk. Suyûtî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, 1/393-395.

muhaddisler gerek fukaha fiskı adâletin zıddı olarak telakki etmektedir. Ancak muhaddisler adâleti, kişinin *hem amelî hem itikadî* tüm kusurlardan hâlî olması olarak tanımlarken fukaha bunu kişinin haram olduğunu düşündüğü şeylerden uzak durması anlamında yalnızca *amelî* problemlerden kaçınmaya hasretmektedir. Bu bağlamda hüküm ve yaklaşımların aynı kalması ile birlikte fisk kavramının zamanla yalnızca amelî kusurlar bağlamında kullanılmaya başlanmasında fukahanın bu yaklaşımının etkisinden bahsetmek mümkün gözükmemektedir.

Fısk kavramını cerh sebepleri içinde ve amelî kusur bağlamında ele alan bir diğer isim Yahyâ b. Ma'în'dir (öl. 233/848). Zira o hadis ilmi açısından adâletin dürüstlük, hadis talebi ile bilinme, bid'atları terk etme ve büyük günahlardan kaçınma olduğunu söylemektedir. Aynı zamanda her ne kadar o hiç kimseyi fâsıklıkla itham etmemiş olsa da nebiz içen ve buna bağımlı kişilerin fâsık olacağını ve rivâyetlerinin kabul edilmeyeceğini söyler.¹⁵⁴ Fakat kavram burada mesele hakkında teorik bir çerçeve çizme eyleminden ziyade pratik sahada ve somut bir hususa yani nebiz içmeye hasderilmiş görünmektedir. Bu da Yahyâ b. Ma'în'in toplumda karşılaşmaya başladığı ve din açısından tasvip etmediği somut bir olaya karşı tedbir alma ihtiyacında olduğunu gösterir. Nitekim o teorik bilgi verdiği yerlerde yani cerh sebeplerini toplu olarak sayarken fisk kavramına açıkça değinmez. Yahyâ b. Ma'în'i İmam Şâfiî'den ayıran husus ise fisk kavramını özellikle rivâyet konusu bağlamında kullanan ilk kişi olmasıdır.

Hicrî üçüncü asırda fisk kavramına yüklenen anlamları en net şekilde ortaya koyan âlim ise Müslim'dir. Nitekim o, *Câmi'u's-şahîh*'ine yazdığı mukaddimesinde fâsığın haberinin araştırılmasını salık veren âyeti bu bağlamda delil olarak zikretmektedir. Müslim açtığı bâbın altında fâsığı *yalancılar, töhmet altında olan kimseler ve bid'atında inat edenler* şeklinde üç grupta ele almakta ve fiskı adâletin zıddı olarak kullanmaktadır.¹⁵⁵

¹⁵⁴ Ebû Zekerriyya Yahyâ b. Ma'în, *Târîhu Yahyâ b. Ma'în (rivâyetü'd-Dûrî)*, thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf (Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyai Tûrâsi'l-İslâmî, 1979), 3/504.

¹⁵⁵ Müslim, "Mukaddime", 1.

İbn Adî (öl. 365/976) *el-Kâmil*¹⁵⁶ adlı eserinin başına bir mukaddime yazmıştır. Bu mukaddimenin bir kısmında kendisinden hadis alınacak ve alınmayacak râvîlerin özelliklerine önceki âlimlerden yaptığı nakiller yoluyla işaret etmiştir. Buna göre yalan söyleyen ve yalanla itham edilen râvîlerin yanı sıra, hatasından dönmeyen, ezberinden rivâyet etmeyen, bid'at sahibi olup bunun daîliğini yapan, hadis hırsızları¹⁵⁷ ve sahâfilerden hadis alınmaz.¹⁵⁸ Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Adî kendisinden hadis alınmayacak râvîlerin vasıflarını zikrederken fisk kavramına açıkça değinmemiştir. Ancak yine naklettiği bilgilere göre münekkitler, hadis alınacak kişinin yemesine içmesine, oturmasına kalkmasına bakmış ve ancak doğru yolda (istivâ) olduğuna kanaat getirdikleri isimlerin hadislerini kabul etmişlerdir.¹⁵⁹

İbn Hibbân (öl. 356/965) da zayıf râvîleri toplamak için telif ettiği *Kitâbü'l-Mecrûhîn*¹⁶⁰ adlı eserine bir mukaddime ile başlamaktadır. Bu mukaddimede eserinde zikredeceği duâfanın yirmi sebepten mecrûh olduğunu söylemekte¹⁶¹ ve bu sebepler arasında râvînin fiskını açık etmesini bid'atten ayrı bir madde addetmektedir. Diğer bir deyişle bu zamana kadar amelî kusurları bulunan ve mübtedi' olan râvî fâsık vasfı altında birlikte değerlendiriliyorken İbn Hibbân ilk kez bid'ati fisktan ayrı telakki etmiştir.¹⁶² Böylece her ne kadar bid'ati de içermeye devam etse bile fisk kavramının ameldeki kusura hasredilmesinin ilk nüveleri İbn Hibbân ile görülmeye başlamıştır, denilebilir.

Mustalahu'l-hadis alanında müstakil olarak eser kaleme alan ilk âlimlerden biri olan Hâkim en-Nisâbûrî (öl. 405/1014) hadis alınacak hocanın mutlaka araştırılması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda râvînin tevhid ehlinde olup herhangi bir

¹⁵⁶ Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları* (Ankara: İsam Yayınları, 2018), 560-564.

¹⁵⁷ Hadis hırsızları/Serikatu'l-hadis: Bir kimsenin (sârikın) başka bir hocadan duymamış/muteber bir yolla almamış olduğu hadisi ondan duymuş/muteber bir yolla almış olduğunu iddia etmesi veya bir hocadan geldiği bilinen hadisi bu hocanın tabakasındaki diğer bir hocaya nisbet etmesi. Bk. Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 276.

¹⁵⁸ İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, 1/259-260.

¹⁵⁹ İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, 1/260.

¹⁶⁰ Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Macit Karagözoğlu, *Zayıf Râvîler & Duafa Literatürü ve Zayıf Rivâyetler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 91-99.

¹⁶¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn*, thk. Hamdî es-Silefî (Riyad: Dâru's-Samiî, 2000), 1/58-83.

¹⁶² İbn Hibbân on yedinci kusur olarak fiskını ilân eden; on dokuzuncu kusur olarak da bid'atına davet eden saymaktadır. Bk. İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn*, 1/76-78.

bid‘atın dâilîğini yapmamasını, adâleti düşüren günahları açıktan işlememesini ve sahafî olmamasını adâlet şartı olarak zikretmektedir.¹⁶³ Bu noktada fisk kavramını açıkça kullanmayan Hâkim, cerh sebeplerini tafsil ettiği *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl* adlı eserinde de bunları on madde halinde sıralamakta ve râvînin bid‘atına ve ameldeki kusurları meselesine işaret etmemektedir. Bunun yerine o yalnızca rivâyette yalan söyleme hususunu bu maddeler arasına almaktadır. Rivâyette yalanı ise metinde ve senette yalan, irsâl ve tedlis şeklinde kısımlara ayırıp farklı değerlendirmektedir.¹⁶⁴

Hadis usûlü alanında müstakil olarak eser telif eden âlimler arasında fisk kavramına değinen ilk âlim Hatîb el-Bağdâdî’dir (öl. 463/1071).¹⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî âdil kişinin haberinin kabul edilirken fâsığın haberinin reddedilmesinin nas ile sabit olduğuna işaret etmekte ve bu iki kavramın açıklanması gerektiğine işaret etmektedir.¹⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî’ye göre birçok çeşidi olan fisk kavramının hadis ilmi ile alakalı olan kısmı *rivâyette yalan söylemektir*. Buna göre râvîlerin araştırılmasının asıl sebebi ise yalancı olup olmadıklarının tespit edilmesidir.¹⁶⁷ Râvînin günahkâr yahut bid‘at sahibi olması onu töhmet altında bırakacak olduğu için cerh sebepleri arasında zikredilmiştir.

İbnü’s-Salâh (öl. 643/1245) ise fisk konusunda kendisinden öncekilerden farklı bir şey söylememektedir. O, râvînin fâsık olmasını müstakil olarak ele almamakla birlikte bid‘atı, hadis rivâyetinde yahut günlük hayatta yalanı da kapsayacak şekilde adâlete zarar veren kusurların tamamını fisk kavramı altında değerlendirmiştir.¹⁶⁸ İbn Salah’tan sonra gelip *Muqaddime*’sine şerh yazan âlimlerin büyük çoğunluğu da bu hususta ona tabi olmuştur. Mesela Nevevî (öl. 676/1277) adil râvînin Müslüman bâliğ, âkil, fisk ve mürûti zedeleyici hususlardan uzak kimse olduğunu söylemekte¹⁶⁹ ve fiskı yalan,

¹⁶³ Hâkim en-Nisâbüri, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *Ma‘rifetü ‘ulûmi’l- hadîs*, thk. Muazzam Hüseyin (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1977), 53.

¹⁶⁴ Hâkim en-Nisâbüri, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl*, thk. Fuad Abdülmün’in Ahmed (Mısır: Dâru’l-Dave, ts.), 51-67.

¹⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî hakkında ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, “Hatîb el-Bağdâdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16/452-460.

¹⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, *el-Kifâye fi ‘ilmi’r-rivâye*, thk. Ebû Abdullah es-Sevrakî, İbrahim el-Hamdî el-Medenî (Medine: el-Mektebetü’l-İlmiyye, ts.), 101.

¹⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi‘ li-ahlâkı’r-râvî ve âdâbi’s-sâmi‘*, 1/130.

¹⁶⁸ İbnü’s-Salâh, *Muqaddimetü İbni’s-Salâh fi ‘ulûmi hadîs*, 51;157;167.

¹⁶⁹ Nevevî, Ebû Zekeriyya Muhyiddin Yahya b. Şeref en-Nevevî, *et-Takrîb ve t-teysîr* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1985), 48.

bid'at ve ameldeki kusur anlamında kullanılmaktadır.¹⁷⁰ Aynı şekilde İbn Dakîkul'îd (öl. 702/1302) *el-İktirâh*'ta, İbn Kesîr *İhtîşâru 'Ulûmi'l-hadîs*'te fisk hususunda İbnü's-Salâh'ın söylediklerini aktarmakta ve onu tekrar etmektedir.¹⁷¹

Zehebî (öl. 748/1348) mecrûh râvîleri on madde halinde sıralamaktadır. Bunu yaparken yalan, dini yaşantının zayıflığı ve bid'at sahibi olmayı ayrı ayrı zikretmekte ancak hiçbiri için fisk tabirini kullanmamaktadır.¹⁷²

İbnü'l-Mülakkın (öl. 804/1401), fisk ve adâleti birbirinin zıddı olarak görmekte; amel ve itikattaki kusuru yahut kusur şüphesini fisk kavramı altında değerlendirmektedir.¹⁷³ Ayrıca o da fiskı, ameldeki kusura hasretmek suretiyle yalan ve bid'attan ayrı olarak zikretmektedir.¹⁷⁴

İbn Hacer (öl. 852/1449), râvînin ta'n edilme sebeplerini beşi adâlet beşi zabt kusuru olacak şekilde on maddede saymaktadır. Bunu yaparken cerh ve ta'dil ilmindeki en şiddetli cerhin yalan olması sebebi ile onu fisktan ayrı olarak zikrettiğini ve itikattaki fiskı ayrı bir madde olarak ele alacağını ifade ettikten sonra râvînin fâsık olmasını *amelde yahut kavilde günah işlemesi* olarak açıklamaktadır.¹⁷⁵

¹⁷⁰ Nevevî'nin fiskı yalan anlamında kullandığına dair bk. Ebû Zekerîyya Muhyiddîn Yahya b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Şahîhi Müslim b. el-Haccâc* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1/29. Bid'at anlamında kullandığına dair bk. Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Şahîhi Müslim b. el-Haccâc.*, 1/60; 2/53. Ameldeki kusur anlamında kullandığına dair bk. Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Şahîhi Müslim b. el-Haccâc.*, 12/237.

¹⁷¹ İbn Dakîkul'îd, Takiyüddîn Ebü'l-Feth Muhammed b. Ali el-Kuşeyrî, *el-İktirâh fî beyâni'l-ıstılâh ve mâ üdîfe ilâ zâlike mine'l-eḥâdîsi'l-ma'dûde mine's-şihâh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 9.; Bk. İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kuraşî, *İhtîşâru 'Ulûmi'l-hadîs*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 92.

¹⁷² Zehebî'nin on maddesi şu şekildedir: 1. Kasten hadis rivâyetinde yalan söyleyenler 2. Hadis rivâyetinde hataen yalan söyleyenler 3. Yalan söylemekle itham edilenler 4. Günlük yaşantılarında yalan söyleyenler 5. Dini yaşantısı zayıf olanlar 6. Hatası çok olanlar 7. Hafızası zayıf galatı vehmi çok olanlar 8. Mestur râvîler 9. Meçhul râvîler 10. Bid'atçılar. Bk. Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1963), 1/3. Zehebî'nin sıraladığı bu on madde İbn Hacer'in metâin-i aşeresi ile neredeyse birebir uyuşmaktadır. İbn Hacer'in Zehebî'nin eserlerinden istifade ettiği göz önüne alındığında metâin-i aşerenin Zehebî'nin bu on maddesinden mülhem olduğunu söylemek mümkündür. Ancak İbn Hacer bu maddeleri ıstılahlaştırarak kişi olmakla ön plana çıkmıştır.

¹⁷³ İbn Mülakkın, Sirâcüddîn Ebû Hafs Ömer b. Ali el-Mısrî eş-Şâfiî, *el-Mukni' fî 'ulûmi'l-hadîs*, thk. Abdullah b. Yusuf el-Cüdey' (Suudî Arabistan: Dâru'l-Fevâz, 1992), 1/244; 1/272.

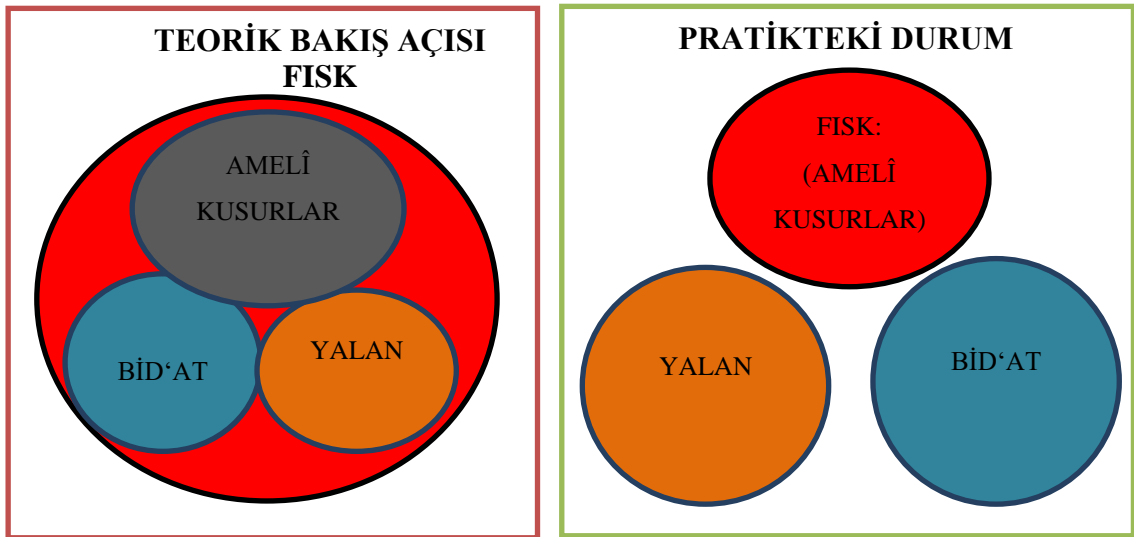
¹⁷⁴ İbn Mülakkın'ın bid'atı fisktan ayrı olarak zikretmesi için bk. İbn Mülakkın, *el-Mukni' fî 'ulûmi'l-hadîs*, 1/321. Yalanı fisktan ayrı olarak zikretmesi için bk. İbn Mülakkın, *el-Mukni' fî 'ulûmi'l-hadîs*, 1/85.

¹⁷⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuḥbeti'l-fiker*, 88.

Sehâvî (öl. 902/1497) ise râvînin adâletini yahut zabtını yaralayan hususları sayarken İbn Hacer'in metâin-i aşeresine tabi olmaktadır.¹⁷⁶ Bu çerçevede Sehâvî fıska bid'at ve yalanı da içine alacak şekilde adâletin zıddı bir şemsiye kavram olarak telakki etmektedir.¹⁷⁷ Bununla birlikte o râvînin cerh sebeplerini sayarken fiska ismini ameldeki kusura hasretmekte¹⁷⁸ ve bid'at ile yalandan ayrı ele almaktadır.¹⁷⁹

Suyûtî (öl. 911/1505) ve Ali el-Kârî'nin de bu hususta İbn Hacer'e tâbi olduğu söylenebilir.¹⁸⁰

Kısaca ifade etmek gerekirse âlimler râvîyi cerh etme sebeplerini sıralarken fıska ameldeki kusura hasredip bid'at ve yalandan ayrı olarak zikredebilmektedir.

Şekil 2: Muhaddislere göre fıska kapsamı

Çünkü bunlar hem cerh-ta'dil ilminde karşımıza çokça çıkan bir cerh sebebidir hem de hükümleri, râvînin ameldeki kusurlarına göre biraz farklıdır. Fakat yine de bu

¹⁷⁶ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfıyyeti'l-hadîs li'l-'Irâkî*, 1/98.

¹⁷⁷ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfıyyeti'l-hadîs li'l-'Irâkî*, 1/326.

¹⁷⁸ Sehâvî râvînin fıska sebeplerinden uzak olmasını büyük günah işlememesi yahut küçük günahlarda ısrar etmemesi olarak açıklamaktadır. Bk. Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfıyyeti'l-hadîs li'l-'Irâkî*, 1/290-291.

¹⁷⁹ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfıyyeti'l-hadîs li'l-'Irâkî*, 2/93-94; 3/357.

¹⁸⁰ Abdurrahman b. Ebû Bekr Suyûtî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe Muhammed el-Fâriyâbî (Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1994), 1/135; 2/135. Suyûtî'nin yalanı fıska ayrı olarak zikretmesi için bk. Suyûtî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, 1/177. Bid'atı fıska ayrı olarak zikretmesi için bk. Suyûtî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, 2/38. Ali el-Kârî, yalanın fıska en kötüsü ve şiddetli cerh sebebi olduğunu bu sebeple de ta'n sebeplerinde özel bir başlık olarak ele alınması gerektiğini ifade etmekte ve râvînin fâsık olmasını vacibi terk etmesi yahut haram fiillerden birini işlemesi şeklinde şerh etmektedir. Bk. Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuḥbeti'l-fiker*, 248; 429-430.

hadisçilerin bid'at ve yalanı fisk kapsamından çıkarttığı anlamına gelmemektedir. Nitekim münekkitlere göre mesela her mübtedi' aynı zamanda fâsıktır. Buna göre muhaddisler adâletin dereceleri olduğu gibi fiskın da dereceleri olduğu görüşündedir. Onlara göre en büyük fisk önce küfür sonra da hadis rivâyetinde yalan söylemektir ve her bir kusur râvînin ve hadisin farklı derecelerde ta'n edilmesine yol açar.¹⁸¹ Aynı şekilde Hz. Peygamber'e yalan isnat eden kişi ile günlük hayatında yalan söyleyen kişi de farklı değerlendirilmiştir. Yalan söylemek ile sair büyük günahlar da birbirinden farklıdır. Buna göre bir râvînin *bid'at sahibi olduğunun* söylenmesi onun fâsık görüldüğü manasına gelir belki ama rivâyeti mutlak olarak reddedilmez.¹⁸² Bununla birlikte râvînin fâsık addedilmesinin sebebi eğer büyük günah işlemesi ise rivâyetleri hiçbir şekilde kabul edilmez. Mesela İbn Hacer büyük günah sahibi râvînin rivâyetine *münker* derken yalancı yahut yalan ile itham edilen râvînin naklettiğini *metrûk* şeklinde isimlendirmiştir. Mübtedi'in rivâyeti ise dâî olup olmamasına göre farklı değerlendirilmiştir. Fakat tekrar etmek gerekirse neticeleri her ne kadar farklı olsa da her biri yine fisk kavramı altında ele alınır. İşte bu durum bazı âlimleri söz konusu kusurları taşıyan râvîlerin rivâyet ettiği hadisleri aynı çerçevede zikretmeye sevk etmiştir. Mesela Suyûtî, İbn Hacer'in aksine, büyük günahlardan olan kizbi, diğerlerinden ayırmamıştır. Buna göre yalancı râvî ve büyük günah işleyen râvînin rivâyet ettiği hadisin ismi aynı olup her ikisi de metruktur.¹⁸³

Muhaddislerin fisk kavramını ele alışlarını tablo halinde gösterilecek ortaya çıkan manzara üzerinde yorum yapılmaya çalışılacaktır. Tabloda fisk kavramını amele hasredenlere gölgelendirme ile işaret edilecektir. Aynı zamanda fisk kavramını açıkça kullanan münekkitler kalın punto ile gösterilecektir.

¹⁸¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye*, 77.; Hâkim en-Nisâbûrî, *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklil*, 113.

¹⁸² Mübtedi'in rivâyetinin hükmü hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yusuf Güneş, *Hadis Usûlü Açısından Bid'at Ehli Râviler ve Rivâyetlerinin Değeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Yüksek Lisans, 1999).

¹⁸³ Kollektif, *Hadis El Kitabı*, 255-256.

Tablo 1: Münekkit muhaddislerin fıskaya yaklaşımı

	MÜNEKKİT	FISKA YAKLAŞIMI
1	Şu'be b. el-Haccâc	Râvînin ameldeki kusurunu cerh sebepleri arasında saymamış, fısk kavramına değinmemiştir.
2	İmam Mâlik	Râvînin ameldeki kusurunu cerh sebepleri arasında saymamış, fısk kavramına değinmemiştir.
3	Abdullah b. Mübârek	Nebiz içmek ve cemaatle namazı terk etmeyi cerh sebepleri arasında göstermiş ancak fısk kavramına açıkça değinmemiştir.
4	Abdurrahman b. Mehdî	Râvînin ameldeki kusurunu cerh sebepleri arasında saymamış, fısk kavramına açıkça değinmemiştir.
5	İmam Şâfiî	Fıskı; yalan, bid'at ve günah anlamında şهادeti düşüren hususlar arasında zikretmektedir.
6	Yahyâ b. Ma'in	Günahlardan kaçınmanın adâletin şartı olduğunu söylemekte ve nebiz içenlerin fâsık olduğunu ifade etmektedir. Ancak cerh sebeplerini sayarken fısk kavramına açıkça değinmemektedir.
7	Müslim b. Haccâc	Fıskı şemsîye bir kavram olarak telakki etmekte; yalancı, bid'at sahibi ve töhmet altındaki kişinin fâsık olduğunu ifade etmektedir.
8	İbn Adî	Muhaddislerin hadis alacakları şeyhlerin oturmasına kalkmasına baktıklarını ve doğru yol üzere olanlardan hadis aldıklarını ifade etmektedir. Fısk kavramına açıkça değinmemektedir.
9	İbn Hibbân	Râvîlerin cerh sebeplerini sayarken fısk kavramını ameldeki kusura hasretmek suretiyle bid'at ve yalandan ayrı olarak zikretmektedir.
10	Hâkim en-Nisâbüri	Râvînin açıktan günah işlememesini adâletin şartları arasında saymakta ancak fısk kavramına açıkça değinmemektedir.
11	Hatîb el-Bağdâdî	Fısk kavramını adâlet kavramının zıddı olarak telakki etmekte ve adâlet araştırmasının asıl amacının "râvînin yalancı olup olmadığını tespiti" şeklinde tanımlamaktadır.

12	İbnü's-Salâh	Fısk kavramını yalan, bid'at ve ameldeki kusuru kapsayacak şekilde şemsiye bir kavram olarak telakki etmektedir.
13	Nevevî	Fısk kavramını yalan, bid'at ve ameldeki kusuru kapsayacak şekilde şemsiye bir kavram olarak telakki etmektedir.
14	İbn Dakîkul'îd	Fısk kavramını yalan, bid'at ve ameldeki kusuru kapsayacak şekilde şemsiye bir kavram olarak telakki etmektedir.
15	Zehebî	Fısk kavramına açıkça değinmemekle birlikte yalan, bid'at ve ameldeki kusuru cerh sebepleri arasında saymaktadır.
16	İbn Kesîr	Fısk kavramını yalan, bid'at ve ameldeki kusuru kapsayacak şekilde şemsiye bir kavram olarak telakki etmektedir.
17	İbnü'l-Mülakkın	Fıskı adâletin zıddı olan şemsiye bir kavram olarak telakki etmekle birlikte cerh sebeplerini sayarken râvînin fâsık olmasını onun "günahkâr olmasına" hasretmektedir.
18	İbn Hacer	Fısk kavramını ameldeki kusura hasretmektedir.
19	Sehâvî	Fıskı bid'at ve yalanı da içine alan adâletin zıddı şemsiye bir kavram olarak telakki etse de râvînin cerh edilme sebeplerini sayarken fısk ismini ameldeki kusura hasretmekte ve bid'at ve yalandan ayrı olarak zikretmektedir.
20	Suyûtî	Fıskı bid'at ve yalanı da içine alan adâletin zıddı şemsiye bir kavram olarak telakki etse de râvînin cerh edilme sebeplerini sayarken fıskı ameldeki kusura hasretmekte ve bid'at ve yalandan ayrı olarak zikretmektedir.
21	Ali el-Kârî	Fıskı bid'at ve yalanı da içine alan adâletin zıddı şemsiye bir kavram olarak telakki etse de râvînin cerh edilme sebeplerini sayarken fıskı ameldeki kusura hasretmekte ve bid'at ve yalandan ayrı olarak zikretmektedir.

Tablodan anlaşılacağı üzere ilk iki asırda hadisçiler fısk kavramını müstakil bir cerh ifadesi olarak ele almamaktadır. Bir cerh terimi olarak fıskın müstakil bir mana kazanması ise fıskta *ameldeki kusurlar* karşılığını vermek suretiyle bid'at ve yalancılığı da içeren şemsiye kavram olmaktan çıkaran ilk defa İbn Hibbân ile IV/X. Yüzyılda olmuştur. Bununla birlikte İbn Hibbân'ın söz konusu yaklaşımının hadis ilminde genel

bir kabul gördüğünü söylemek de zordur. Zira Hâkim en-Nisâburî'nin cerh ıstılahları arasında rastlanmayan fisk kavramı, takip eden süreçte Hatîb el-Bağdadî tarafından yine yalancılık ile birlikte düşünülmektedir. Hadis usûlü alanında kendisinden sonra gelen âlimler üzerinde büyük tesir icra etmiş olan İbnü's-Salâh'ın fiskı, selefinin pek çoğunda olduğu gibi yalan, bid'at ve amelî kusurları da kapsayacak şekilde şemsiye olarak kullanması, kavramın uzun süre bu şekilde ele alınmasına sebep olmuş görünmektedir. Fakat İbnü'l-Mülakkın ile birlikte kavram yeniden günahkâr olmaya yani daha net ifadesiyle ameldeki kusurlara hamledilmeye başlamıştır. Aynı yaklaşım İbn Hacer, Sehâvî, Suyûtî ve Ali el-Kârî'de de görülür.

Hadis âlimlerinin fisk kavramına teorik yaklaşımları tablodan bu şekilde okunabilir. Ne var ki bir kavramı yalnızca bu teorik veçhesinden ele almak da doğru ve net bir çerçeve çizilmesi açısından hatalı olabilecektir. Bu bağlamda usûl kitaplarının yanı sıra meselenin pratik boyutuna da işaret edecek suâlât ve tabakat kitaplarına başvurmak daha doğru ve faydalı olacaktır.

2. FISKU'R-RÂVÎ KAVRAMININ PRATİKTEKİ KARŞILIĞI

Yukarıda söylediğimiz türden kitaplarda yapılan araştırmalar *fâsık* lafzının bazı râvîler hakkında doğrudan kullanıldığını göstermektedir. Bazı râvîler ise, haklarında doğrudan *fâsık* ibaresi geçmiyor olmakla birlikte, günümüzde câri olan hadis usûlünde fisku'r-râvî denildiğinde akla gelen fiillerden biriyle ilişkilendirilir. Münekkitlerin bu farklı yaklaşımının pratik karşılığı arasında fark olup olmadığını ortaya koymanın en net yolu, meselenin somut râvî isimleri üzerinde işlenmesi olacaktır.

2.1 Hakkında “Fâsık” Lafzı Kullanılan Râvîler ve Tenkit Sebepleri

Fâsık lafzının açıkça kullanılması suretiyle cerh edilen râvîlerden bazıları hakkında herhangi bir sebep zikredilmediği görülür. Mesela İbn Hacer'in İbrahim b. Ali el-Hâşimî'yi (öl. ?) tanıtırken söylediklerine göre “Ebü'l-'Arab (öl. 333/945) onu *ed-Du'afâ*'sına almış ve İbn Ma'în'in bu râvî hakkında *fiskını gerektirecek hususlar*

naklettiği bilgisini vermiştir.¹⁸⁴ Fakat İbn Hacer, söz konusu râvînin neden fâsık olarak tavsif edildiğine dair açıklama yapmaz.

Bununla birlikte böyle vasfedilen râvîlerden bir kısmının hadis rivâyetinde yalan söylediğine, bir kısmının ameldeki bir kusuruna, diğer bir kısmının ise bid‘atı sebebiyle cerh edildiğine vurgu yapılmıştır.

2.1.1. Yalan

Gerek rivâyette gerek günlük hayatta yalan söylediği için fâsıklıkla itham edilen râvîlerden bazıları şunlardır:

Ebü’l-Hasen Mukâtil b. Süleyman el-Ezdî (ö.150/767):

Mukâtil b. Süleyman Kur’ân’ı baştan sona tefsir eden ilk müfessir ünvanına sahip olsa da eserinde çok sayıda münker rivâyet ve ayrıca Ehl-i Kitap’tan yapılmış nakiller vardır. Ayrıca hakkında *Zeydî olduğu*, teşbih ve tescim görüşüne meylettği yönünde tenkitler de bulunmaktadır.¹⁸⁵ Tefsiri bu sebeplerden dolayı tenkit edilmiş ve muteber görülmemiştir. Mukâtil b. Süleyman’ın en çok tenkit aldığı husus ise hadis rivâyetinde yalan söylemesidir. Zira Ahmed b. Hanbel, “Allah Rasûlü’ne yalan isnat etmekle meşhur dört kişi olduğunu” söyledikten sonra Mukâtil b. Süleyman’ın adını da verir.¹⁸⁶

Muhtemelen Mukâtil b. Süleyman’ın bütün bu özelliklerini dikkate alan Hârice b. Sa‘b (öl.?)¹⁸⁷ onu *fâsık* şeklinde tavsif etmiştir.¹⁸⁸

Ebü Bekir Cumey’ b. Ömer el-Kûfî (öl.?):

İbn Hacer’in belirttiğine göre Tirmizî’nin *Şemâil*’inde rivâyetine yer verdiği¹⁸⁹ ve İbn Hibbân’ın *eş-Şikât*’ına aldığı¹⁹⁰ Ebü Bekir hakkında Ebü Nuaym Fazl b. Dükeyn (öl.

¹⁸⁴ İbn Hacer, *Lisânü’l-Mizân*, thk. Dâiratu’l-mearifi’n-nizâmiyye (Beyrut: Müessesetü’l-Âlemî li’l-Matbuât, 1986), 1/85.

¹⁸⁵ Hatîb el-Bağdâdî, Ebü Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma‘ruf (Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 2002), 15/212-213-214. Mukâtil b. Süleyman hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ömer Türker, “Mukâtil b. Süleyman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 134-136.

¹⁸⁶ Bâcî, Ebü’l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa‘d el-Kurtunî el-Endelüsî, *et-Ta‘dîl ve’t-tecrîh li-men ħarrece lehü’l-Buħârî fi’l-Câmi’i’s-şahîh*, thk. Ebü Lübâbe Hüseyin (Riyad: Dâru’l-Livâ, 1986), 1/272.

¹⁸⁷ Bu kişi hakkında bilgi bulunamamıştır.

¹⁸⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 1/281.

¹⁸⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 2/111. Biz bu rivâyeti bulamadık.

219/834) *fâsık* değerlendirmesinde bulunmaktadır. Ebû Dâvûd'un aynı râvî hakkındaki "Kezzab olmasından endişe ediyorum" tenkiti¹⁹¹ büyük ihtimalle bu fâsıklık tavsifi ile ilgilidir.

İbn Mâristânî Ebü'l-Kâsım Ca'fer b. Muhammed b. Fazl ed-Dekkâk (öl.387/997):

Dârekutnî'nin (öl. 385/995) *hadis işitmediği kimselerden işitmiş gibi rivâyette bulunduğunu* ve bu sebeple yalancı olduğunu söylediği İbn Mâristânî hakkında Ebû Zür'a el-Cürcânî "ne hadis rivâyetinde ne de dini hususunda kendisinden razı olunamayacağını zira onun fâsık ve yalancı olduğunu" ifade etmektedir.¹⁹²

Daha önce de ifade edildiği üzere fîsk kapsamına dâhil edilen pek çok kusur vardır ve râvîler daha ziyade hadis rivâyetinde yalan söylemek üzerinden bununla ilişkilendirilir.¹⁹³ Ancak muhaddisler yalancı râvîlere işaret ederken fâsık ibaresini yaygın olarak kullanmamışlar, genellikle râvînin yalancı olduğunu söylemekle yetinmişlerdir.

2.1.2. Mürtekb-i Kebîre: Amelî Kusuruna İşaret Edilen Râvîler

Amelindeki kusur sebebiyle fâsıklıkla itham edilen râvîlerden bazıları şu kimselerdir:

Ebû Vehb Velîd b. Ukbe b. Ebû Muayt el-Ümevî (öl. 61/680):

Velîd b. Ukbe¹⁹⁴, Hz. Osman'ın (r.a) anne bir kardeşi olup Mekke'nin fethi sırasında Müslüman olmuştur. Hadis rivâyeti ile tanınmamakla birlikte kaynaklarda iki rivâyetine yer verilmiştir. Kelbî (öl. 204/819) ve Asmaî (öl. 216/831) gibi hadis tenkiti hususunda ihtisaslaşmamış olan âlimler tarafından içki içiyor olması sebebiyle fâsıklıkla itham edilmiştir.¹⁹⁵ Allah Rasûlü'nün ashâbından olan Velîd b. Ukbe üzerinde hususî olarak

¹⁹⁰ İbn Hibbân, *eş-Şikâat*, 8/166.

¹⁹¹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/412.

¹⁹² Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/416.

¹⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, 1/130.

¹⁹⁴ Velîd b. Ukbe hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbn Sa'd, *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7/331.; İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Amr b. Ğarâme el-Ümrâvî (Dârü'l-Fikr, 1997), 63/218-250. Mehmet Efendioğlu, "Velîd b. Ukbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 35-36.

¹⁹⁵ Safiyüddîn Ahmed b. Abdullah el-Hazrecî el-Ensârî, *Hulâşatü Tehzîbü't-Tehzîbi'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*, thk. Abdulfettah Ebû Ğudde, 5. b., Beyrut: Dâru'l-beşâir, 1995, 417.

durmakta fayda vardır. Zira o fâsıklıkla itham edilen ilk râvîdir ve buna dair rivâyetler, kimi itirazlara¹⁹⁶ rağmen, âlimlerin çoğunluğu nezdinde kabul görmüş durumdadır.¹⁹⁷

Hemen ifade etmek gerekir ki Velîd b. Ukbe, İslâm toplumundaki ilk kutuplaşmaların hissedildiği bir dönemde Hz. Osman'ın valileri arasında yer almış ve sonrasında, bazı icraatları sebebiyle ciddi şekilde tenkit edilen Hz. Muaviye'yi fiilî olmasa da desteklemiştir. Velîd'i fâsıklıkla itham eden rivâyetlerin bu sebebe bağlanması ve yine bu yüzden yaygınlık kazandığına hükmedilmesi mümkündür.

Diğer taraftan söz konusu rivâyetler doğru kabul edilse dahî onun fisk ile ithamı, kelimenin ıstılahî kullanımına işareten uzaktır. Zira Velîd iki sebepten ötürü fâsıklıkla itham edilmektedir. Bunların ilki “*Ey iman edenler! Bilmeden birilerine zarar verip de sonra yaptığınıza pişman olmamanız için, fâsığın biri size bir haber getirdiğinde doğruluğunu araştırın.*” meâlindeki el-Hucûrât 49/6. âyetinin sebab-i nüzûlü olarak gösterilen olaydır ki buna göre Müstalikoğulları'na zekât memuru olarak gönderilen Velîd görevini doğru ifa edemeyip yalan söylemiştir.¹⁹⁸ Ancak bu bağlamda zikredilen rivâyetlerden hiçbirinin sağlam bir senedi olmadığını ifade eden âlimler de vardır.¹⁹⁹ Bunun yanı sıra Velîd b. Ukbe'nin Hz. Ebû Bekir (r.a) (öl. 13/634) ve Hz. Ömer (r.a)

¹⁹⁶ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 4/271-280.; İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah el-Mâlikî, *el-'Avâşım mine'l-ğavâşım*, thk. Muhibüddin el-Hatîb, Muhamud Mehdi el-İstanbulî (Lübnan: Dâru'l-Cil, 1987), 102-103. Söz konusu âyetin Velîd b. Ukbe hakkında nâzil olmadığı iddiası için bk. İbnü'l-Arabî, *el-'Avâşım mine'l-ğavâşım*, 102-103.; Sinan Öge, *İslâm Düşüncesinde Fisk Kavramı*, 59-60.

¹⁹⁷ Bu rivâyetleri kesin delil kabul ederek Velîd b. Ukbe'nin fâsık olduğunun açık olduğunu iddiası için bk. İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen Ali b. Ebu'l-Keram eş-Şeybânî el-Cezerî, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-şahâbe* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1989), 4/674.; İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî, *el-İşâbe fî temyizi's-şahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 6/481.; Emin Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997), 40.; Adem Dölek, “el-Velîd b. Ukbe'nin Hayatı ve Sahabe Adâleti Açısından Değerlendirilmesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2002), 93-110.; Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî Muallimî, *el-Envârü'l-kâşife limâ fî kitâbi Eşvâ' 'ale's-sünneti'l-Muhammediyye mine'z-zelel ve't-tadlîl ve'l-mücâzeze* (Beyrut: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1986), 282.

¹⁹⁸ Söz konusu hadise hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 30/403.; Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, 22/286-289.; Sa'lebî, , *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'an*, 9/77.; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 7/372.

¹⁹⁹ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 7/372. Muhakkik Sâmî' b. Muhammed Sellâm, söz konusu kıssaya dair nakledilen rivâyetlerin en sağlamının Ahmed b. Hanbel'in Müsned'in'de yer alan rivâyet olduğunu, bunun senedinin ise içerisinde bulunan meçhul râvîden dolayı zayıf addedildiğini söylemektedir. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (öl. 543/1148) de aynı gerekçe ile söz konusu rivâyete itiraz etmekte ve böyle zayıf bir nakle istinaden bir sahabînin fisk ile itham edilmesi karşısında şaşkınlığını dile getirmektedir. Bk. İbnü'l-Arabî, *el-'Avâşım mine'l-ğavâşım*, 102-103.

(öl. 23/644) döneminde zekât memurluğu ile görevlendirilmiş olması²⁰⁰ da âyette sözü edilen fâsığın Velîd b. Ukbe olma ihtimalini azaltmaktadır. Zira Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in bizzat Allah Teâlâ tarafından cerh edilmiş ve görevini kötüye kullanmış birini tekrar aynı göreve getirmiş olduklarını söylemek, bu iki büyük sahabînin açık açık âyetin hilafına hareket ettiklerini iddia etmek anlamına gelecektir.²⁰¹ Dolayısıyla böyle bir olay ya gerçekten yaşanmamıştır ya da yaşanmış olsa bile Velîd b. Ukbe'nin bundan tövbe ettiği düşünülme durumundadır. Fâsığın tövbesi ise ondan fisk isminin silinmesi için yeterli görülmüştür.²⁰² Buna göre onun söz konusu olaydan ötürü sonraki dönemlerde hâlâ fâsık olarak anılıyor olması, kendisine daha önce tenkit edildiği görevin tekrar verilmesine imkân sağlayacak bir tövbe ihtimalini zorlaştırmaktadır. Başka bir ifade ile şayet bu olay gerçekten yaşanmış ve Velid b. Ukbe Hz. Ebû Bekir tarafından zekât memurluğu ile görevlendirilmiş olsa bu vazifelendirme mutlaka halk içinde bir rahatsızlık doğuracaktır. Bu rahatsızlığın halifeye yahut bizzat Velid b. Ukbe'nin kendisine yansması ise onun tövbesinin herkes tarafından bilinen bir husus haline gelmesine vesile olacaktır. Hal böyle olunca bundan hemen bir iki asır sonra Velid'in aynı olay sebebiyle fâsıklıkla itham edilmesi anlamlandırılması zor bir durum haline gelecektir.

Diğer yandan söz konusu ayette geçen fâsığın kim olduğu hakkında âlimlerin bir ittifakı da yoktur.

²⁰⁰ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/271.

²⁰¹ Velîd b. Ukbe'nin söz konusu hadiseye rağmen devletin önemli kademelerinde görev almasını fisk ile itham edilen kimselerin toplumdan dışlanmasına gerek bulunmadığına ve işlerinde ehil olmaları durumunda devlet kademelerinde istihdamının mümkün olduğuna delil addedenler de vardır. Bk. Bekir Tatlı, "Fısk Kavramı ve Hadis Usûlü Açısından Fısku'r-râvî", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2013) 42. Ancak bu yaklaşım pek isabetli görünmemektedir. Zira mevzubahis hadise doğru kabul edilecek olursa, Velîd b. Ukbe'nin, zekât memurluğu için ehil olmadığı âyet ile sâbit bir husus haline gelmektedir. Bu da kendisine Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer tarafından zekât memurluğu görevinin verilmesini açıklanması zor bir durum haline getirecektir. Ancak Velîd b. Ukbe'nin günahından tövbe etmiş olması ve buna binaen bu göreve tekrar getirilmesi de mümkündür. Ne var ki bu durumda da kendisinden fâsıklık ithamı düşecek olduğundan bunun, ehliyet olduğu müddetçe fiskın devlet kademelerinde görev almak için bir engel teşkil etmemesine delil olarak getirilmesi isabetli olmayacaktır.

²⁰² Ali el-Kârî, Nurüddin Ebû Muhammed Ali b. Muhammed, *Şerhu Şerhi Nuḥbeti'l-fiker*, thk. Muhammed Nizâr Temîm, Heysem Nizâr Temîm (Beyrut: Dâru'l-Erkam, ts.), 796.

Velîd'in fâsıklıkla ithamının ikinci sebebi içki ile alakalıdır. Velîd b. Ukbe'nin gerçekten içki içtiği hususunda ittifak yoktur.²⁰³ İçki içtiği doğru olsa bile o, yaşadığı dönemde bunu yapan yahut büyük günahlardan birini işleyen tek kimse değildir.²⁰⁴ Ancak diğer şahıslardan hiçbiri ricâl kitaplarında açıkça fâsıklıkla itham edilmemiştir. Hatta muhaddisler zulmüne açık açık işaret ettikleri Haccâc b. Yûsuf (öl. 95/714)²⁰⁵ için dahî fâsık lafzını kullanmaktan imtina etmiştir. Bunun yerine böyle şahısların rivâyetlerinin *güvenilir olmadığına* işaretle yetinilmiş ve bu bağlamda bazı günahlarına dikkat çekilmiştir. Öyleyse fâsık lafzı neden yalnızca Velîd b. Ukbe için ve böyle kolay bir şekilde kullanılabilmiştir? Bu soruya muhtelif cevaplar verilebilir. Ancak çalışmamızın konusu bağlamında bundan çıkarılabilecek sonuç Velîd b. Ukbe'nin fâsıklıkla ithamının, kelimenin ıstılahlaşma sürecini ortaya koymak adına *tarafsız ve delâleti açık* bir veri olmaktan uzak olduğudur.

Ebû Nüvâs el-Hasen b. el-Hâni' (öl. 198/813):

Ebû Nüvâs tefsir, hadis, kelâm gibi dinî ilimlerle ilgilenmiş olmakla birlikte asıl şairliği ile meşhurdur.²⁰⁶ Şiir sanatında zirvede olmakla birlikte şiirlerinde etkileyici şarap tasvirleri ve erkekler hakkındaki ahlaksız betimlemelere yer vermesinin yanı sıra alkol bağımlılığı ve her türlü çirkinliğin mübah görüldüğü ortamlarda bulunması sebebiyle tenkit edilmiştir. Buna göre Ebû Nüvâs'ın "Ahlaksızlığı açıktır." Bununla birlikte sözgelimi İbnü'l-Mu'temir (öl. 210/825)²⁰⁷ Ebû Nüvâs'ın zikri geçen *ahlâksızlıkların şiirlerinde kaldığını ve bu fiilleri gerçekten işlemediğini* iddia etmektedir. İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201) ise Ebû Nüvâs'ın ömrünün sonunda tövbe ettiğini aktarmakta ve

²⁰³ Zira Taberî Velîd b. Ukbe'nin içki içip iki meclisleri kurduğuna yönelik rivâyetlerin iftira olduğunu söylemektedir. Taberî'nin söz konusu rivâyetler hakkında yaptığı değerlendirmeler için bk. Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, 4/271-278.

²⁰⁴ "Mesela şu sahabîlerin büyük günahlardan birini işlediğine dair dair haberler vardır: Ebû Bekre ve Müğîra b. Şu'be, Hassan b. Sâbit (öl. 60/680), Hamne bint Cahş (öl. ?), Abdullah b. Ebû Serh (öl. 59/678), Muâviye b. Ebû Süfyân. bkz. Muhammed Mustafa el-Azâmî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemleri*, çev. M. Enes Topgöl, M. İkbâl Aslan (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2017), 168-173.

²⁰⁵ "Haccâc b. Yûsuf hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kuraşî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmühsin et-Türkî (Dâru Hicr, 1997), 12/507-518. İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996).

²⁰⁶ Hakkında bilgi için bk. İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 7/115. Ebû Nüvâs hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Nasuhi Ünal Karaaslan, "Ebû Nüvâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 205-207.

²⁰⁷ Ebû Sehl Bişr b. el-Mu'temir el-Bağdâdî, Mutezile'nin Bağdad ekolünün kurucusu olup kelâm kadar belagat alanında da mahirdir ve hatta bu ilmin kurucusu kabul edilir. Bk. Cihat Tunç, "Bişr b. Mu'temir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992).

dolayısıyla yaptığı çirkinliklerin dillendirilmesinin doğru olmadığını ifade etmektedir.²⁰⁸ Diğer yandan Yahyâ b. Ma'în, Ebû Nüvâs'ın Vâlibe b. Hübâb el-Esedî'den (öl. 170/786) şiirle birlikte hayâsızlığı da öğrendiğini *fisk* lafzı ile ifade etmektedir.²⁰⁹ Ancak hemen ifade etmek gerekir ki Ebû Nüvâs hakkındaki *fâsık* tavsifi ilk kez İbn Hacer'de görülür.

Ebû Bekir Muhammed b. Ömer el-Ceâbî (öl. 355/965):

Ebû Hanife, İmam Muhammed ve Ebû Yûsuf'dan hadis rivâyet eden Ebû Bekir el-Ceâbî, Musul'da kadılık görevi ifa etmiştir. Esasen *hadis imamlarından biri olduğu* ve *çok kuvvetli bir hafızaya sahip bulunduğu* söylenir. Fakat dinî meselelerde biraz mütesâhil olması fâsıklıkla itham edilmesine yol açmıştır. Zira kaynaklarda onun İbnü'l-'Ubeyd'in meclisinde içki içtiğine dair bilgiler vardır. Aynı zamanda Hâkim en-Nisâbûrî'nin naklettiğine göre sika bir kimse, uyurken onun ayağını kalemle çizmiş ve üç gün boyunca bu çizginin silinmediğini gözlemlemiştir. Buradan çıkarılan sonuç, el-Ceâbî'nin ayağına üç gün boyunca su temas etmediği yani abdest almadığı ve namaz kılmadığıdır.²¹⁰ Bu kişi hakkında da ilk dönemlerde net bir *fâsık* lafzının kullanılmadığı, onu böyle anan ilk münekkitin Zehebî olduğu görülür.²¹¹

Ebü'l-Hasen Cemîl b. el-Hasen el-Atekî el-Ahvâzî (öl.?):

İbn Ebî Hâtîm'in "gördüğünü ama kendisinden hadis yazmadığını" ifade ettiği Ebü'l-Hasan hakkında Ebû Zür'a "eskiden hadislerini yazdığını ancak geceleri dans ettiğini öğrendikten sonra kendisini terk ettiğini" söyler. Abdân el-Ahvâzî'nin (öl. 306/918) Ebü'l-Hasen hakkındaki tenkitleri ise çok daha serttir. Nitekim Abdân onun hakkında "kezzâb, fâsık ve fâcirdir" demektedir. Ayrıca yine Abdân'dan nakille Cemîl'in bir kadını zinaya davet ettiğine dair beyanlar da vardır. Buna rağmen İbn Adî, Cemîl'in yalnızca Abdân tarafından cerh edilip fâsık şeklinde değerlendirildiğini söyledikten sonra *rivâyetlerinin sâlih olduğu* tespitinde bulunmaktadır.²¹² İbn Hacer'in tespitlerine göre de Abdân'ın Cemil'e fâsık ve kâzib demesinin sebebi, bir kadınla alakalı yukarıda

²⁰⁸ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 7/115.

²⁰⁹ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 6/216.

²¹⁰ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/322.

²¹¹ Bu İbn Hacer'in teoride ameldeki kusura hasrettiği bir cerh terimi olarak *fisku'r-râvî*'yi pratikte işlettiğini göstermektedir.

²¹² İbn Adî, *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*, 2/429.

zikri geçen olaydır. İbn Hacer'e göre kim olduğu belli olmayan bir kadının sözüne binaen onun cerh edilmesi doğru değildir. Ona göre bu râvî *sadûktur* ve İbn Mâce'nin *Sünen*'inde²¹³ rivâyetleri vardır.²¹⁴

İbn Mâce'nin (öl.273/887) hocalarından olmasından hareketle III/IX. asırda yaşadığı düşünülebilecek Cemîl b. el-Hasen el-Atekî'nin araştırma konumuz açısından bir başka önemi onun amelî kusurundan dolayı açıkça fâsıklıkla itham edilen ilk kişi olmasıdır. Onu böyle tanıtan Abdân el-Ahvâzî'nin 306/918 yılında vefat ettiği göz önünde bulundurulduğunda hadis usulünde *fisku'r-râvî* kavramının günümüzde câri olan hadis usûlündeki anlamıyla ilk kez III/IX. asrın sonlarında kullanıldığı söylenebilir. Ancak Cemîl, amelî kusurundan ötürü fâsıklıkla itham edilen az sayıdaki isimden biridir ve onunla ilgili bu yaklaşım sonraki asırlarda yaygınlık kazanmış da değildir.

Malum olduğu üzere hadislerin tedvin ve tasnif süreci III/IX. asrın ortalarından itibaren büyük oranda tamamlanmış durumdadır. Bu süreçte cerh ve ta'dile dair daha önce söz konusu edilmiş ıstılahlar da tedvin edilmiş ve kitaplaştırılmıştır. Böyle olunca sonraki dönemlerde yaşayan münekkitler konu hakkında öncelikle bu çalışmalara müracaat etmeye başlamıştır.²¹⁵ Dolayısıyla III/IX. asrın ortalarından itibaren çeşitli münekkitlerce ifade edilen ve nispeten özgün sayılabilecek kimi cerh ve ta'dil lafızlarının kaydına, önceki dönemlerdeki kadar özen gösterilmemiştir. İşte *fisku'r-râvî* veya açık bir şekilde ifade edilen *fâsık* kavramının yaygınlık kazanmaması bu gelişmeye bağlanabilir. Yahut bir râvî hakkında *fâsık* teriminin kullanılmasına yol açacak amelî kusurlar teorik olarak tespit edilmiş olsa bile pratikte bu tavsif ve tanımlamadan imtina edilmiş de olabilir. Bu imtinaya yol açan sebepler üzerinde ayrıntılı olarak durulacaktır.

²¹³ Bu rivâyetlerden bazıları için bk. İbn Mâce, "Tahâret", 9; "Salât", 11; "İkâmetü's-salât", 12, 13, 24, 38; "Cenâiz", 61.

²¹⁴ İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/113-114.; Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme (Suriye: Dâru'r-Reşîd, 1986), 142.

²¹⁵ Cerh-ta'dil ilminin geçirdiği dönemler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Macit Karagözoğlu. *Zayıf Râviler & Duafa Literatürü ve Zayıf Rivâyetler*. 1.b., (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014).

2.1.3. Bid'at

Terimin pratik alandaki karşılıklarından biri de bid'attir. Ehl-i bid'atten addedilen fırkalardan birine mensubiyeti sebebiyle fâsıklıkla itham edilen râvîlerden bazıları şunlardır:

Ebû Muhriz Cehm b. Safvân es-Semerkandî (öl. 128/745):

Cehm b. Safvân, küçük tâbiîler döneminde yaşamış olup tevil, kader, ruyetullah, ilahî sıfatlar gibi tartışmalı hususlardaki görüşleri ile ön plana çıkmıştır. İlk kelâmcılardan sayılan Cehm b. Safvân bu görüşleri sebebiyle muhaddisler tarafından tenkit hatta tekfir edilmiştir.²¹⁶ Nitekim Hârîce b. Zeyd'in (öl. 100/718) onu "fâsık ve fâcir addettiği" nakledilmektedir.²¹⁷ İshâk b. Râhûye (öl. 238/853) ise "Horasan'da yalan ve bid'at hususunda bir benzeri bulunmayan üç kişi bulunduğunu" ve "bunlardan birinin Cehm b. Safvân olduğunu" ifade etmektedir.²¹⁸ Zehebî ise yalnızca onun "bid'atçı olduğunu" söylemekle yetinmekte ve hiçbir hadis rivâyet etmediğine özellikle dikkat çekmektedir.²¹⁹

Bu bilgilere binaen denilebilir ki Cehm'in fîsk ile ithamının sebebi, hadis rivâyetinde yalan söylemesi yahut amelî kusurları ile ilgili olmayıp bid'atidir.

Ebû Abdurrahman Bişr b. Gıyâs el-Merîsî (öl. 218/833):

Mezhebi konusunda ihtilaf olmakla birlikte genellikle Cehmiyye'ye nispet edilen Bişr b. Gıyâs el-Merîsî, Hammâd b. Seleme ve Süfyân b. 'Uyeyne'den hadis dinlemiştir. Ancak ilk kez Cehm b. Safvân tarafından ortaya atılan halku'l-Kur'ân görüşünü yaymaya çalıştığı için tenkide uğramış ve neticede yine Hammad b. Seleme gibi muhaddisler tarafından tekfir edilmiştir.²²⁰ Ebû'l-Hasen el-İclî (öl. 261/875) ise onun fâsıklıkla

²¹⁶ Geniş bilgi için bk. Dârimî, Ebû Abdullah b. Abdurrahman b. el-Fadl b. el-Behrâm, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, thk. Bedr b. Abdullah el-Bedr (Kuveyt: Dâr İbnü'l-Esîr, 1995), 21. Cehm b. Safvan ve görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Şerafettin Gölcük, "Cehm b. Safvân", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 233-234.

²¹⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn*, 16/349.

²¹⁸ İshak b. Râhûye'nin yalan ve bid'atla itham ettiği diğer iki kişi Mukatil b. Süleyman ve Ömer b. es-Subh'tur. Bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/463.

²¹⁹ Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ'*, thk. Nureddin İtr, ts, 138.

²²⁰ Bişr b. Gıyâs ve kelâmî görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Saim Kılavuz, "Bişr b. Gıyâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 220-221.

itham edildiğini aktarmaktadır.²²¹ İbn Hacer'in Ahmed b. Hanbel'den aktardığına göre ise Bısr, "sapkın bir bid'atçidir".²²²

Ebû Muhammed İsmail b. Musa el-Fezârî (öl. 245/859):

Tirmizî (öl. 279/892), Ebû Dâvûd (öl. 275/889) ve Nesâî'nin (öl. 303/915) *Sünen*'lerinde rivâyetleri²²³ bulunan İsmail b. Musa, muhaddisler tarafından Şia mensubiyeti sebebiyle itham edilmiştir. Bununla birlikte Ebû Hâtim (öl.277/890) onu *sadûk*, Nesâî ise *beis yok*²²⁴ lafzıyla tavsif etmiştir.²²⁵

Ebû Saîd Abbâd b. Yakûb el-Esedî (öl. 250/864):

Buhârî'nin *Şahîh*'inde, Tirmizî ve İbn Mâce'nin *Sünen*'lerinde rivâyetleri²²⁶ yer alan ve başta Ebû Hâtim olmak üzere kimi münekkitlerin tevsik ettiği Abbâd, diğer bazı âlimler tarafından itikadî açıdan itham edilmiş bir râvîdir.²²⁷ Nitekim İbn Ebû Şeybe ve Hennâd b. Serî onu *Şiilikte aşırıya kaçması* ve *Hz. Osman'a (r.a) sövmesi* gibi sebeplerden ötürü *fâsıklıkla* suçlamıştır.²²⁸ Münekkitlerin Abbâd hakkında bu denli farklı yaklaşımlarda bulunması akıllarda soru işareti oluşturabilir. Ancak bu ihtilaf temelde bid'atçı râvîlerin rivâyetlerinin değeri hususundaki fikir ayrılığından ileri gelmektedir.

Ebû Süleyman İdris Telîd b. Süleyman el-Muhâribî (öl.?):

Tirmizî'nin *Câmi'i*'nde ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde rivâyetleri²²⁹ bulunan Telîd b. Süleyman hakkında Ahmed b. Hanbel "kezzâb", Nesâî ise "zayıf" değerlendirmesinde bulunmaktadır. Kaynaklarda Hz. Osman hakkında kötü konuşması sebebiyle rivâyetinin kabul edilmediğine dair bilgiler yer alan Telîd için mesela Yahyâ

²²¹ İclî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdullah b. Salih, Ma'rifetü's-sikât, thk. Abdülâfîm Abdülazîz (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1985), 2/247.

²²² İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 2/29.

²²³ Bu rivâyetlerden bazıları için bk. Ebû Dâvûd, "Nikâh", 43 (2149); Tirmizî, "Ebvâbü't-tahâra", 35 (45); İbn Mâce, "Kitâbü'l-menâsik, 18 (2928).

²²⁴ Lâ be'se bih: Böyle bir râvînin rivâyet ettiği hadis başka senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirmek üzere i'tibar için yazılır. Bk. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 159.

²²⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/335.

²²⁶ Bu rivâyetlerden bazıları için bk. Buhârî, "Tevhîd", 48 (7535); Tirmizî, "Cumüa", 14 (515); İbn Mâce, "Cenâiz", 10 (1468).

²²⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*, 14/177.

²²⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*, 14/177.

²²⁹ Bu rivâyetler için bk. Tirmizî, "Ebvâbü'l-menâkîb", 48 (4010); Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 15/436, (9698).

b. Ma'în “hiçbir değeri yoktur” demekte ve “Hz. Osman’a yahut Hz. Peygamber’in (s.a.v) ashâbından birine dil uzatan herkesin deccal, fâsık ve melun olduğunu” ifade etmektedir.²³⁰

Abdullah b. Ebû Ca'fer er-Râzî (öl.?):

Ebû Dâvûd ve Dârimî'nin *Sünen*'inde rivâyetleri²³¹ yer almaktadır. Ayrıca Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a er-Râzî (öl. 264/878) gibi münekkitler tarafından tevsik edilmiştir. İbn Ebû Hâtim'e (öl.327/938) göre *sadûktur*.²³² İbn Hibbân ise *eş-Sikât*'ında ona yer vermiştir.²³³ Ancak Abdullah b. Ebû Ca'fer, büyük sahabîlerden Ammâr b. Yâsir hakkında “fâsıktır” demiştir. Muhammed b. Humeyd bu sebeple Abdullah'ın rivâyetlerini terk ettiğini de söylemektedir. İbn Adî de “Abdullah'ın rivâyetlerinin mütabaât için dahi kullanılamayacağını” ifade etmektedir.²³⁴ Münekkitlerin söz konusu râvî hakkındaki farklı yaklaşımları yine onların bid'atçı râvîlerin rivâyetlerinin değeri hususundaki ihtilafından kaynaklanmış olabilir.

Ebû Dâvûd Nufey' b. el-Hâris es-Sebî el-A'ma el-Kûfî (öl.?):

Ahmed b. Hanbel *Müsned*'inde rivâyetine yer verdiği²³⁵ Nufey' hakkında Ali b. Hucr es-Sa'dî (öl. 244/859),²³⁶ “ashâb hakkında kötü konuştuğunu, bu sebeple de fâsık ve kezzâb addedildiğini” söylemektedir. Nesâî de onun için *metrûku'l-hadis* tenkitinde bulunmaktadır.²³⁷ Müslim de Katâde “Ebû Dâvûd el-Kûfî'nin rivâyetlerinde yalan söylediğini” aktarmaktadır.²³⁸

Ebû Muhammed Ca'fer b. Ali b. Sehl ed-Dûrî ed-Dekkâk (öl. 387/997):

Ebû Zür'a el-Cürcânî (öl.390/999) onun hem hadis rivâyetinde hem de dini hususunda kendisinden razı olunmayacak fâsık ve kezzâb bir râvî olduğunu söylemektedir. Şîî âlim

²³⁰ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'd-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, 1/155.

²³¹ Bu rivâyetler için bk. Ebû Dâvûd, “Salâ”, 26 (1182); Dârimî, “Mukaddime”, 38 (429).

²³² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, 14/387.

²³³ İbn Hibbân, *eş-Sikât*, 8/335.

²³⁴ İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, 5/363.

²³⁵ Bu rivâyet için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 33/420 (20304).

²³⁶ Ebû'l-Hasen Ali b. Hucr b. İyâs es-Sa'dî: Devrinde Horosan'da üç büyük hadis imamından biri olan âlimdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Ali Sönmez, “Ali b. Hucr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989) 2/399.

²³⁷ İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, 8/328-329.

²³⁸ Müslim, “Mukaddime”, 5 (64).

Tûsî'nin *Ricâlü's-şî'a*'da onun *sika* olduğunu ifade etmesine²³⁹ bakarak hakkındaki tenkitlerin Şia mensubiyeti ile ilgili olduğu söylenebilir.

Kuşeyle Muhammed b. Yahyâ el-Bezzâr (öl.?):

Zehebî'nin verdiği bilgiye göre Kuşeyle *fâsık ve yalancı bir Râfizîdir*.²⁴⁰ Zehebî'nin *Râfizî* vurgusu, fâsıklık ve yalancılığının da bununla ilgili olduğunu düşündürmektedir.

Hakkında fâsık lafzının açıkça kullanılan râvîlerin tablo halinde gösterilmesi daha kuşatıcı bir bakış sağlayabilir:

²³⁹ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 2/119.

²⁴⁰ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 4/408.

Tablo 2: Fısk lafzı kullanılmak suretiyle cerh edilmiş râvîler

*	Râvînin Adı	Münekkitin Adı	Cerh Lafzı	Cerh Sebebi
1	Velid b. Ukbe (öl. 61/680)	İbnü'l-Kelbî (öl. 204/819)	شريبيا فاسقا	İçki içmek
2	Telîd b. Süleyman	Yahyâ b. Ma'in (öl. 233/848)	دجال فاسق ملعون	Selefe sövmek
3	Nüfey' b. el-Hâris (öl. ?)	Ali b. Hucr es-Sa'dî (öl. 244/859)	فاسق	Selefe sövmek
4	Cehm b. Safvân (öl.128/745)	İshak b. Râhûye (öl. 238/853)	فاسق فاجر	Bid'at
5	Mukâtil b. Süleyman (öl.150/767)	İshak b. Râhûye (öl. 238/853)	فاسق فاجر	Bid'at
6	Ebû Nüvâs (öl.198/813)	İbn Hacer (öl. 852/1449)	فسقه ظاهر وتهتكه واضح	İçki içmek, zina yapmak
7	Bişr el-Merîsî (öl.218/833)	İclî (öl. 261/875)	كان فاسقا	Bid'at
8	İsmail b. Mûsâ (öl.245/859)	İbn Ebû Şeybe (öl. 235/849)	الفاسق	Selefe sövmek
9	Abbâd b. Yakûb (öl.250/864)	İbn Ebû Şeybe (öl. 235/849)	فسقه	Selefe sövmek
10	Abdullah b. Ebî Ca'fer (öl. ?)	Muhammed b. Humejd	كان فاسقا	Selefe sövmek
11	Cumey' b. Ömer (öl. ?)	Ebu Nuaym Fazl b. Dükeyn (öl. 219/834)	كان فاسقا فيما رواه ²⁴¹	Yalan söylemek
12	Cemil b. el-Hasen (öl. ?)	Abdân (öl. 306/918)	كان فاسقا و فاجرا	Günlük hayatta yalan söylemek
13	Dekkâk (öl. 387/997)	Ebu Zurâ el-Cürcânî (öl. 390/999)	كان فاسقا	Yalan söylemek
14	Ebû Bekir el-Ceâbî (öl.355/965)	İbn Hacer (öl. 852/1449)	فاسق رقيق الدين قيل كان يشرب	İçki içmek
15	İbn Mâristânî 387	Ebu Zur'a el-Cürcânî (öl. 390/999)	كان فاسقا	Yalan söylemek
16	Kuşeyle öl. ?	Zehebî (öl. 748/1348)	فاسق	Yalan söylemek

²⁴¹ Bu ifade genellikle yalancı râvîler hakkında kullanılmaktadır.

Bu örnekler dışında muhaddislerin bid'ati sebebiyle hakkında fîsk veya fâsıklıktan bahsettiği râvî yok gibidir. Bunun yerine muhaddislerin çoğu râvînin mensup olduğu bid'at mezhebe işaret etmekle yetinmiştir. Bu durumun muhtelif sebepleri olabilir. Sözelimi bu hususta cerh-ta'dîl ilminin altın çağı olarak kabul edilen ve özgün tenkitlerin ağırlıkta olduğu hicrî ikinci asrın sonları ile üçüncü asrın başındaki siyasî/itikadî gelişmeler dikkate alınabilir. Zira bu asırlar İslâm toplumunda Haricîler ve Mu'tezile'nin etkisini hissettirdiği dönemlerdir. Her iki fırka da büyük günahlardan birini işleyen kişinin *fâsık* olacağı ve iman dairesinden çıkacağı görüşündedir. Malum olduğu üzere bu görüş Ehl-i Sünnet'in aynı kişi hakkındaki "günahkâr mümin" yaklaşımı ile çelişir durumdadır. Dolayısıyla bu süreçte söz konusu kavramlar suistimale oldukça açıktır. Daha net bir ifadeyle münekkit birine fâsık derken her ne kadar onun iman dairesinden çıkmış olduğunu kastetmiyor olsa da, tenkitin buraya çekilmesi o ortamda son derece mümkündür. Böyle olunca münekkitler her ne kadar fîsk kavramının teorik çerçevesini çizmiş ve onu bir cerh sebebi addetmiş olsalar bile bunu pratiğe aktarıp ıstılahlaştırma yoluna gitme hususuna tereddütlü yaklaşmışlardır. Ricâl kitaplarında fîskla itham edilen râvîlerin son derece az olması böyle bir sebebe bina edilebilir. Bununla birlikte ilk asırlarda fiilî kusurlarından dolayı fâsıklıkla itham edilmemiş kişilerin müteahhir dönemde ve açık bir şekilde böyle denilerek cerh edildiği de görülmektedir. Bu gelişme de ilk asırlar için sözünü ettiğimiz endişelerin Mu'tezile ve Haricîlerin siyasî ve sosyal sahadaki etkisini kaybetmiş olması ile açıklanabilir.

Diğer yandan ilk asırlarda ameldeki kusurundan dolayı cerh edilmiş râvîlerin sayısı diğer fîsk sebeplerine nispetle son derece azdır. Bu durum çeşitli sebeplere bağlanabilir. Bu bağlamda öncelikle ifade etmek gerekir ki cerhin amacı râvînin ayıplarının ortaya çıkartılıp toplum nezdinde rezil edilmesi yahut dedikodusunun yapılması değildir. Aksine bu işlemin amacı dinî hükümlerin en önemli kaynaklarından olan sünneti bizlere taşıyan rivâyetleri korumaktır. Bu da ancak söz konusu metinleri nakleden kişilerin güvenilir olup olmadıklarının tespiti ile mümkündür. Hal böyle olunca birçok münekkit râvînin günahını dillendirmektense onun *güvenilir olmadığını* söylemekle yetinmiştir, denilebilir.

Bu hususta dikkate alınması gereken bir başka ihtimal toplumsal problemlerin henüz fazla yayılmamış olduğu ilk dönemlerde hadis rivâyetinde bulunan kişiler arasında

amelî kusurları bulunanların sonraki asırlara nispetle daha az oluşudur. İşte bu sebeptir ki II/VIII. asrın sonlarında yani cerh sebepleri kaideleştirilme sürecine girildiğinde ameldeki kusurlar râvînin rivâyetinin reddi için sayılan gerekçeler arasında pek yer almamıştır. Yine bu sebeptir ki ameldeki kusurlar, birkaç özel husus dışında, cerh sebebi addedilmemiştir. Hâlbuki daha ilk asırlardan beri hem amelî hem de itikadî tüm kusurlar, en azından teorik olarak, fisk kapsamına dâhil edilmiş durumdadır. Aksine bu hususta dikkat çekilen sebepler daha ziyade yalan ve bid'attir.

Abdullah b. Mübârek'in nebiz içmeyi ve cemaati terk etmeyi tenkit sebepleri arasında sayması dikkate alındığında cerh kriterlerinin toplumsal sorunlar çerçevesinde ve peyderpey oluşturulup sistemleştirildiği söylenebilir. Diğer bir deyişle adâlete zarar veren her türlü davranış için kullanılan fisk kavramı, toplumun dinamiklerine göre anlam kazanmış ve çerçeve itibariyle genişlemiştir.

Esasen daha önce de ifade edildiği üzere hadis uydurma faaliyetlerine karşı bir tedbir olarak geliştirilmiş cerh-ta'dil ilminin asıl amacı râvînin rivâyet hususunda dürüst olup olmadığını tespit etmektir. Bu husus göz önüne alındığında, ilk yıllarda bir cerh terimi olarak fiskın karşılığı neredeyse sadece *yalan söylemektir*. Daha sonra Müslümanlar arasında yaşanan kutuplaşmaların sebep olduğu firkalaşma ve beraberindeki çatışmalar fisk çerçevesinin genişletilmesine sebep olmuştur. İşte bid'at ancak bu aşamada dikkate alınmıştır. Toplumsal bozulmanın başladığı dönem olarak kabul edilen üçüncü nesilden sonra ise amelî kusurlar sistematik olarak fisk kapsamında değerlendirilir olmuştur. Nitekim Abdullah b. Mübârek'in, o günün toplumunda da rastlanabilen şarap içmek, zinâ yahût hırsızlık yapmak gibi fiska delâleti daha kuvvetli günahlar yerine nebiz içmeyi zikretmesi veya namazın kendisini değil de cemaati terk etme üzerinde durması, yaşadığı toplumun bu hususlardaki zafiyeti ile yorumlanabilir. Bu da toplumsal dinamiklere göre fiskın zaman zaman bazı yönlerinin geri planda kalırken diğer bazı yönlerinin öne çıkarıldığına örnek sayılabilir.²⁴²

²⁴² Bu bağlamda verilebilecek bir diğer örnek mûsikî ile işgal etmenin Irak'ta bir cerh sebebi olarak telakki edilirken, Hicaz'da hoşgörü ile karşılanıp hatta sevilmesidir. Bk. Abdullah Karahan, *Hadis Râvilerinde Güvenilirlik Tespiti, İmkani, Hadisin Sıhhatine Etkisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 181.

Bu hususta dikkate alınmaya değer bir başka husus tenkitlerin büyük çoğunluğunun râvîlerin şahsiyetlerinden ziyade rivâyetlerine yönelik olmasıdır. Zira bir münekkitten kendisinden çok daha önce vefat etmiş bir râvîyi bizzat tanınması mümkün değildir. Hâlbuki fisk örneğinde olduğu gibi bir râvînin adâlet ve mürûetine yönelik tenkitte bulunmak için onun bizzat ve yakînen tanınması beklenir. Bu sebeple münekkitler bir râvînin rivayetlerinin değerini, onları sahih hadislerle arz etmek suretiyle ortaya koymuşlardır.²⁴³

2.2. Fısk Lafzı Kullanılmamasına Rağmen Fıskı Gerektiren Fiiller Üzerinden Yapılan Cerhler

Hadis usûlünde râvînin adil olması Müslüman, akıllı, bâliğ, fıskı gerektiren ve mürûeti zedeleyen hususlardan uzak bulunması şartlarına bağlanmıştır. Bu minvalde râvînin büyük günahlardan birini işlemesi yahut küçük günahlarda ısrar etmesi *fısk* kavramı ile karşılık bulmuştur.

Râvînin fıskını gerektirecek büyük günahların ne olduğu hususunda âlimler arasında ihtilaf vardır.²⁴⁴ Bununla birlikte genel itibariyle yapılması emredilen farz ibadetlerin terki ile kesin bir şekilde yasaklanan ve işleyenine dünyevî yahut uhrevî bir cezanın terettüp ettiği fiileri yapmak büyük günah kabul edilmiştir. Ayrıca Allah Rasûlü'nün

²⁴³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Mustafa el-Azâmî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemleri*, 86-115.

²⁴⁴ İbn Hacer el-Heytemî, adâleti zedeleyen ve “kebire” yani *büyük* addedilen günahların neler olduğu hususunda âlimlerin ihtilâfına dikkat çekmekte ve ehl-i sünnet âlimlerinin bu kavrama dair tarif ve görüşlerini şu şekilde sıralamaktadır: 1. Söz konusu günahı işleyen kişi hakkında Kur’ân’da yahut sünnette kesin bir nassla şiddetli bir tehdidin bulunduğu günahlar. 2. Hadd gerektiren bütün günahlar. 3. Kur’ân’da benzeri haram kılınan yahut hadd cezası tespit edilmiş günahlar. 3. “ح ر م” fiil kökü ile yasaklanan bütün fiiller. 4. Bazı âlimlere göre ise kebirinin belirli bir sınırı yoktur. Zira Allah Teâla kullarının bütün yasaklarından kaçınmasını dilemiş ve bu kavramın asıl mahiyetini bir imtihan vesilesi olarak gizli tutmuştur. 5. Kebire kişiden kişiye göre değiştiği için bilinemez. Buna göre kulun pişmanlık duymadan ve korkmadan işlediği her yasak kebirdir. 6. Günah açısından “büyük-küçük” ayrımı yoktur. Bütün günahlar büyüktür. Bk. İbn Hacer el-Heytemî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed es-Sa’dî, *ez-Zevâcir ‘an iktirâfi’l-kebâ’ir* (Dâru’l-Fikr, 1987), 7-12. Şâfiî fakîhi Râfi’î’ye (öl. 623/1226) göre kebir için yapılan en güzel tanım “hakkında şiddetli tehdit yahut lanetleme bulunan günahlar” şeklinde olmalıdır. Böyle tanımlanan günahlar ise şunlardır: Şirk, adam öldürme, zina, savaştan kaçma, faiz yeme, yetim malını haksız yere yeme, zina iftirasında bulunma, büyü yapma, haksız yere bir Müslümanın ırzına halel getirme, yalancı şahitlik, yalan yere yemin etme, laf taşıma, hırsızlık, içki içme, sünneti terk etme, hicretten sonra bedevileşme, Allah’tan ümidini kesme, Allah’ın azabından emin olma, elinde olan fazla suyu yolcu ile paylaşmama, idrar sıçramasından sakınmama, anne-babaya asi olma, anne-babasına sövülmesine sebep olma, vasiyeti saklama yahut değiştirme, ganimet malından çalma, Allah’a karşı sû-i zan besleme. Bk. İbn Hacer el-Heytemî, *ez-Zevâcir ‘an iktirâfi’l-kebâ’ir*, 14-17. Ayrıntılı bilgi için bk. Rûveyda Uçar, *Hadislerde Büyük Günah Olarak Nitelendirilen Davranışlar* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019).

emir ve yasaklarına karşı gevşek davranmak; insan ilişkilerinde adâlet, hakkaniyet ve dürüstlükten ayrılmak, dinî hassasiyetin şiarı kabul edilen hususları açıktan terk etmek de büyük günah kapsamında değerlendirilmiştir.²⁴⁵

Ricâl kaynaklarında fısık gerektirecek fiillerle ilişkilendirilen râvîlerin hemen hepsinin söz konusu günahına da işaret edilmiş ve bu suretle rivâyetinin güvenilir olmadığı vurgulanmıştır. Daha önce de ifade edildiği üzere *birkaç istisna dışında* günahı sebebiyle hiçbir râvî hakkında açık ve net bir şekilde *fâsık* lafzı kullanılmamıştır.

Söz konusu râvîler günlük hayatta yalan söylemek, içki içmek yahut satmak, farz namazları terk etmek, hırsızlık yapmak, yalancı şahitlikte bulunmak, ticarete hile yapmak, kötü ahlâklı olmak ve eşi ile mülâaneyeye girmiş olmak gibi hususlardan dolayı cerh edilmiştir. Bazen de râvînin günahını açıkça zikretmeden yalnızca dini hususunda gevşek olduğuna işaret etmekle yetinilmiştir. Bu hususlar içinde zikri daha çok geçenler hakkında daha ayrıntılı bilgi vermek faydalı olacaktır.

2.2.1. Günlük Hayatta Yalan Söylemek

Hadis rivâyetinde yalan söylediği tespit edilmiş olmamakla birlikte günlük konuşmalarında yalan söyleyen râvîler

"فلان متهم بالكذب في لهجته "

"*Falan kişi günlük konuşmalarında yalan ile itham edilmiştir*"²⁴⁶,

"فلان لم يكن مستقيم اللسان "

"*Falanın dili düzgün değildir*"²⁴⁷,

"فلان متهم بالكذب"

"*Falan kişi yalancılıkla itham edilmiştir*"²⁴⁸ gibi lafızlarla cerh edilmiştir.

²⁴⁵ Salih Karacabey, *Hadis Tenkiti (Hadislerin Hz. Peygamber'e Aidiyetini Belirleme Yolları)* (Bursa: Emin Yayınları, 2016), 189.

²⁴⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/387.

²⁴⁷ İbn Adî, *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*, 1/142.

²⁴⁸ Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Divânü'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn*, thk. Hammad b. Muhammed el-Ensârî (Mekke: Mektebetü'n-Nahdati'l-Haddise, 1967), 347.

Aynı zamanda günlük hayatta yalan söyleyen bazı râvîler hakkında “كذاب” (*yalancı*) yahut “يَكْذِبُ” (*yalan söyler*) gibi mutlak lafızlar da kullanılır. Şunu da belirtmek gerekir ki mutlak olarak zikredilen “كذاب” lafzının, yalan amacı olmaksızın *çokça hata yapan* râvîler hakkın kullanıldığı da görülür.²⁴⁹ Bu durumda böyle değerlendirilen râvîler hakkındaki asıl cerh sebeplerini tespit etmek için hususî bir araştırma gerekir. Râvîlere dair yapılan değerlendirmeler onların şahsiyetiyle değil rivâyetlerinin değerlerine yönelik olduğundan hadis konusunda mı yoksa günlük hayatta mı yalan söylediklerinin tespiti için rivayetlerinin tahrir edilip edilmediğine bakmak lazımdır.

Ricâl kitaplarında bu şekilde cerh edilmiş *bütün* râvîlerin tespiti çalışmamızın sınırlarını aşacağından meselenin bazı örnekler üzerinden ele alınması daha doğru olacaktır. Sözelimi Zehebî (öl. 748/1348) Hâris b. Abdullah el-Hemedânî el-A’ver (öl. 65/685) hakkında “كذاب” ibaresini kullanan âlimleri zikrettikten sonra söz konusu râvînin rivâyetlerinin *Kütüb-i Sitte* içinde yer alan dört *Sünen*’de kendine yer bulduğuna dikkat çekmektedir. Diğer yandan bu râvî Nesâî gibi müteşeddid bir âlim tarafından da *tevsik*²⁵⁰ edilmiştir. Âmir eş-Şa’bî (öl. 104/722) de onun yalancı olduğunu söylemekle birlikte kendisinden hadis rivâyet etmiştir. Nitekim bütün bunları dikkate alan Zehebî onunla ilgili *yalan* tespitini, *günlük hayatta yalana* hamletmiştir.²⁵¹

2.2.2. İçki/Nebiz İçmek yahut Bunları Satmak

Amelî kusur sebebiyle cerh edilen râvîlerin büyük çoğunluğunun içki içmek sebebiyle cerh edildiği görülür. Râvîlerin bu özelliklerine şu lafızlarla işaret edilmektedir:

"فلان كان يشرب الخمر"

“Falan kişi şarap içerdi”²⁵²,

²⁴⁹ Ebu’l-Hasen Mustafa b. İsmail, *Şifâ ‘ü’l-‘alil bi elfâzi ve kavâ’idi’l-cerh ve’t-ta’dil*, thk. Mukbil b. el-Hâdî (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1991), s343.

²⁵⁰ Tevsik: Bir kimsenin/bir râvînin adâlet ve zabt niteliklerini taşıdığını, güvenilir biri olduğunu söylemek, buna hükmetmek demektir. Bk. Aydınli, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 320.

²⁵¹ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 1/436. Ancak Zehebî’nin bu değerlendirmesinin mutlak olarak doğru olduğunu söylemek zordur. Zira âlimler onun yalancı olduğunu söylemek suretiyle sorumluluktan kurtulduklarına inanmış ve öylece o râvîden rivâyette bulunmuş olabilirler. Diğer yandan Hâris el-A’ver teşeyyü’ ile de itham edilmiştir. Buna göre hakkında *kezzâb/ كذاب* lafzının kullanılmasının sebebi onun bid’atına işaret etmek de olabilir. Bk. Ebu’l-Hasen Mustafa b. İsmail, *Şifâ ‘ü’l-‘alil bi elfâzi ve kavâ’idi’l-cerh ve’t-ta’dil*, thk. Mukbil b. el-Hâdî (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1991), 343.

²⁵² İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 7/471.

"فلان كان يشرب النبيذ"

"*Falan kişi nebiz içerdi*"²⁵³,

"فلان يشرب الطلاء"

"*Falan kişi tılâ içerdi*"²⁵⁴,

"فلان يشرب الخندريس"

"*Falan kişi hunderîs/nebiz içerdi*"²⁵⁵ gibi lafızlarla ifade edilmiş ya da

"فلان كان يشرب المسكر"

*Falan kişi sarhoş edici şeyler içiyordu*²⁵⁶

Bazen de kişinin sadece içtiği vurgulanır:

"فلان كان يشرب"

"*Falan kişi içiyordu*"²⁵⁷,

"فلان كان شربيا"

"*Falan kişi içkiciydi*"²⁵⁸,

Tespit edebildiğimiz kadarıyla ricâl kaynaklarında şarap içtiğine dair cerh bulunan râvîlerden hiçbirinin rivâyeti muteber rivâyetü'l-hadis kitaplarında kendilerine yer bulamamıştır. *Nebiz* içmekle cerh edilen ya da içki içiyor olduğu söylenmekle birlikte içtiği şeyin *şarap* mı *nebiz* mi olduğu açıkça belirtilmemiş olan râvîlerin rivâyetleri ise bazı muteber rivâyetü'l-hadis eserlerinde yer almaktadır. Bu bilgilerden anlaşıldığına göre münekkitler şarap (hamr) ile nebizi farklı değerlendirmektedir. Zira nebizin haram olup olmadığı hususunda ihtilaf vardır. Nitekim Hanefîlerden özellikle Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf şarap dışında kalan ve kuru üzüm, kuru hurma, arpa, darı, bal gibi

²⁵³ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/131.

²⁵⁴ Ebû Zür'a, Ubeydullah b. Abdilkerim b. Yezid er-Râzî, *ed-Duaşâ ve ecvibetü Ebî Zur'a er-Râzî 'ala suâlâti'l-Berze'i*, thk. Sa'dî el-Hâmişî (Medine: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1982), 2/754.

²⁵⁵ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/218.

²⁵⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/405.

²⁵⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 8/61.

²⁵⁸ Safiyüddîn Ahmed b. Abdullah el-Hazrecî el-Ensârî, *Hulâşatü Tehzîbü't-Tehzîbi'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*, 417.

maddelerden elde edilen ve nebiz, fadîh, tılâ, bit‘, naki‘, seker gibi isimlerle anılan içeceklere, suda bekleme süresine, pişirilip pişirilmediğine, kaynama miktarına, köpürme ve keskinleşme safhalarına, sade veya karışık olmasına hatta üretildiği kap ve alete göre farklı dinî hükümler vermektedir. Buna bağlı olarak da bu gruptaki içeceklerin sarhoşluk vermeyen miktarının içilmesinin haram olmadığını söylemektedir.²⁵⁹

Bu ihtilafa binaen âlimler nebiz içen kişinin had cezasına çarptırılrsa da fâsık olarak değerlendirilemeyeceği görüşündedir. Nitekim kişiyi fâsık yapan şey onun haram olduğuna inandığı bir işi yapmasıdır.²⁶⁰ Mesela Veki‘ b. el-Cerrâh ve Ahmed b. Hanbel her ne kadar nebizi haram olarak değerlendirse de *Kûfelilerin mezhebine uyararak nebiz içenlerin cerh edilemeyeceği* görüşündedir.²⁶¹ Aynı şekilde Yahyâ b. Ma‘în *nebiz içen kişinin fâsık, rivâyetlerinin ise merdud olacağı kanaatinde olduğunu* söylese²⁶² de bu husustaki ihtilafa dikkat çekmekte; söz konusu şeyi içen kişinin haram işlediğini söylemenin de doğru olmayacağını ifade etmektedir.²⁶³ Ancak İmâm Mâlik ve bir görüşüne göre Ahmed b. Hanbel ihtilafı bir konu dahî olsa nebiz içen kişinin mutlak olarak fıkına hükmetmiştir.²⁶⁴

Tüm bu verilerden yola çıkarak denilebilir ki muhaddislerin en azından çoğunluğu, sarhoş edici içeceklerden içen kişinin fâsık olacağı ve fâsığın rivâyetinin merdud addedileceği görüşündedir. Fakat bu tür içkilerden içiyor olmasına rağmen muteber hadis kitaplarında rivâyetleri bulunan râvîler de bulunmaktadır. Bu durum yukarıda da ifade edildiği üzere nebiz türünden içeceklerin hükmünün ihtilafı olmasına bağlanabilir. Fakat şurası da malumdur ki râvîlerin dinî konulardaki hassasiyetinin araştırılma sebebi temelde o râvînin rivâyetinin güvenilir olup olmadığının tespitine

²⁵⁹ Nebiz hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Baktır, “İçki”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 460.; Salim Özer, “İçkinin (Alkollü İçeceklerin) Yasaklanmasında Fukahânın Esas Aldığı Ölçüler”, *Bilimname* 8/18 (2010), 55-92.

²⁶⁰ Tâhir b. Sâlih ed-Dimeşkî Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar ilâ uşûli'l-eşer*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde (Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1995), 2/573.

²⁶¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/26.; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/278.

²⁶² Ebû Zekerriyya Yahyâ b. Ma‘în, *Târîhu Yahyâ b. Ma‘în (rivâyetü'd-Dûrî)*, thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf (Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyai Tûrâsî'l-İslâmî, 1979), 3/504.

²⁶³ Yahyâ b. Ma‘în, *Târîhu Yahyâ b. Ma‘în (rivâyetü'd-Dûrî)*, 4/204.

²⁶⁴ İbn Neccâr, Takiyüddîn Ebû'l-Bekâ Muhammed b. Ahmed el-Hanbelî, *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr*, thk. Muhammed ez-Zühaylî, Nezih el-Hammâd (Mektebetü'l-Ubeykân, 1997), 2/408.

yöneliktir. Buna göre yalan dışında fıska gerektiren fiillerden herhangi birini işlemiş râvînin rivâyetleri incelenip şahit ve mütabiler vasıtasıyla yahut arz yoluyla sağlam olduğuna kanaat getirilebilir. Bu gerçekleşirse, amelî kusuru sebebiyle zayıf görülse bile rivâyetleri tamamen atılmaz. Mesela Amr b. Abdullah b. el-Esvâr içki içmek ve kitap çalmak gibi fiillerle itham edilmiştir. Fakat Ma'mer b. Râşid, onun rivâyetlerini Eyyüb es-Sahtiyânî'ye göstermiş ve *bu rivâyetler arasında münker olanı yok* cevabını almıştır.²⁶⁵ Bunun üzerine Ma'mer, Amr'dan hadis rivâyet etmiştir. Aynı zamanda Ebû Dâvûd *Sünen*'inde Ahmed b. Hanbel *Müsned*'inde onun rivâyetine yer vermiştir.

Şarap içtiği için cerh edilen râvîlerden bazıları şu kimselerdir:

Ahmed b. Abdülbâki b. Ahmed el-Attâr (öl. 125/743):

İbn Sem'ânî, Ahmed el-Attâr'ın ölünceye kadar içki içtiğini aktarmaktadır.²⁶⁶

Ebû Meryem Abdülğaffâr b. el-Kâsım el-Ensârî el-Kûfî (öl. 161/777):

Ebû Dâvûd'un "kezzâb" Yahyâ b. Ma'in'in "sika değil" lafzıyla değerlendirdiği Ebû Meryem hakkında Ahmed b. Hanbel "Elbisesine bevledecek hale gelinceye kadar içerdi" demektedir.²⁶⁷

Ebu'l-Atûf Cerrâh/Cirâh b. Minhâl el-Cezerî (öl. 167/784):

İbn Hibbân onun hadisler hususunda yalan söylediğini ve içki (hamr) içtiğini aktarmaktadır.²⁶⁸

İsmail b. Ebî Ubeydullah b. Muâviye b. Ubeydullah el-Eş'ârî (öl. ??):

Yahyâ b. Ma'in onun hakkında "değeri yoktur" dedikten sonra *içki (hamr) içtiğini* söylemektedir.²⁶⁹

Sâlih b. Muhammed et-Tirmizî (öl. 231/845):

²⁶⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*, 22/96.

²⁶⁶ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1/210.

²⁶⁷ Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr, *ed-Du'afâ'ü'l-kebîr*, thk. Abdulmu'tî el-Emîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984), 3/100.

²⁶⁸ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/390.

²⁶⁹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/238.

İbn Hibbân onun “içki (hamr) satan ve bunu içmeyi helal gören kötü bir kişi olduğunu” söylemektedir.²⁷⁰

Ebû'l-Hasen Humeyd b. er-Rabî' b. Humeyd b. Mâlik b. Şuhaym el-Kûfî el-Hazzâz el-Lahmî? (öl. 258/872):

İbn Ma'în; “Humeyd'in içki (hamr) içtiğini ve insanların parasını alıp onlara karşı büyüklendiğini” söylemektedir.²⁷¹

Ebû Muhammed Râfi' b. Sehl b. Ebû'l-Hasen el-Kassâb el-Herevî (öl. 480/1087):

Sem'ânî onun içki (hamr) içtiğini ancak daha sonra tövbe ettiğini aktarmaktadır.²⁷²

Nebiz içtiği için cerh edilen râvîlerden bazıları ise şunlardır:

Ebû Muhammed İsmail b. Abdurrahman es-Süddî (öl. 127/745):

Müfessir tâbiîlerden olan Süddî hakkında hadis münekkitleri farklı ve birbiriyle çelişen değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Nitekim bazılarının *sika* dediği Süddî hakkında diğer bazılarının *zayıf* dediği görülür. Şiiliğe meyletmesi, tefsir rivâyetlerini kıssacıların usûlüyle aktarması haricinde nebiz içmesi sebebiyle de tenkit edilmiştir.²⁷³ Mesela Ebû Hafs el-Ebbâr el-Kûfî (öl. 181/797) onu tortulaşmış nebiz içerken gördüğünü aktarmaktadır.²⁷⁴ Bununla birlikte Süddî'nin kimi rivâyetleri, *Kütüb-i Tis 'a'* 'yı oluşturan eserlerde (*Şahîhu'l-Buhârî* ve Muvatta' dışında) yer almış durumdadır.²⁷⁵

Leys b. Ebû Süleym el-Kûfî el-Emevî: (öl. 142/742):

Hilâl b. Ömer er-Rakkî'nin “hasta iken ziyaret ettiğini ve kendisini nebiz içerken gördüğünü” söylediği²⁷⁶ Leys hakkında Yahyâ b. Ma'în ve Nesâî *zayıftır*

²⁷⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-ðu'afâ' ve'l-metrûkîn*, 9/470.

²⁷¹ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 2/364.

²⁷² Sem'ânî, Ebû Sad Abdülkerim b. Muhammed, *et-Tahbîr fi'l-Mu'cemi'l-kebir*, thk. Münira Naci Salim (Bağdat: Riâsetü'l-Divâni'l-Evkâf, 1975), 1/284.

²⁷³ Süddî hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*, 3/132-138.; İsmail Cerrahoğlu, “Süddî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/17-18.

²⁷⁴ İbn Adî, *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*, 1/448.

²⁷⁵ Bu rivâyetlerin bazıları için bk. Müslim, “Salâti'l-müsâfirîn ve kasrihâ”, 1640; Tirmizî, “Savm”, 66 (793); Ebû Dâvûd, “Harâc”, 20 (2981); Nesâî, “Sehm” 100 (1359); İbn Mâce, “Zekâ”, 19 (1822); Dârimî, “Salâ”, 165 (1082); Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 19/360, (12359).

²⁷⁶ İbn Adî, *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*, 7/233.

değerlendirmesinde bulunurken Ahmed b. Hanbel “muzdaribu’l-hadis olmasına rağmen insanlar ondan hadis almışlardır” demektedir.²⁷⁷ Gerçekten de İbn Mâce ve Ahmed b. Hanbel’in Leys’in bazı rivâyetlerine yer verdiği görülür. Buhârî, Ebû Dâvûd, Tirmizi de onun rivâyetlerini mütâbi‘ olarak zikretmiştir.²⁷⁸

Ebû Hâlid Müslim b. Hâlid ez-Zencî (öl. 180/796):

Buhârî’nin kendisiyle ilgili olarak “münkerü’l-hadis” değerlendirmesinde bulunduğu Müslim b. Hâlid’in nebiz içip binek üzerinde sarhoş bir halde gezdiği görülmüştür. Bununla birlikte Ebû Dâvûd, İbn Mâce ve Ahmed b. Hanbel onun rivâyetlerine yer vermiştir. Tirmizî ise onun rivâyetini mütâbi‘ olarak nakletmiştir.²⁷⁹

Ebû Bişr İsmâil b. İbrâhîm el-Basrî İbn ‘Uleyye (öl. 193/809):

Abdurrahman b Mehdî, Yahyâ b. Ma’in, Ali b. el-Medînî gibi isimlere hocalık yapan İbn ‘Uleyye; Ahmed b. Hanbel’in güvenilirliğin zirvesinde gördüğü, Şu‘be b. el-Haccâc’ın hakkında seyidü’l-muhaddis’in değerlendirmesinde bulunduğu önde gelen hadis âlimlerindedir.²⁸⁰ Ebû Dâvûd onun hakkında “Her muhaddis hata yapmıştır ama İbn ‘Uleyye hata yapmamıştır.” demektedir.²⁸¹ Bütün bu övgülere rağmen İbn ‘Uleyye nebiz içmekle itham edilmiştir. Ali b. Haşrem, Veki‘ b. el-Cerrah’a “İbn ‘Uleyye’yi bineğin üstünde kendisini eve götürececek birine muhtaç olacak kadar sarhoş halde gördüm.” demiştir. Ali’ye göre bunun sebebi İbn ‘Uleyye’nin nebiz içmesidir. Bu rivâyeti garib bulduğunu söyleyen Zehebî, başka hiç kimsenin İbn ‘Uleyye’yi müskir içmekle itham etmediğini ifade etmektedir. Zehebî’ye göre bu tür haberleri İbn ‘Uleyye’yi kıskanan kişilerin uydurmuş olabilir.²⁸²

²⁷⁷ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 3/420.

²⁷⁸ Bu rivâyetlerden bazıları için bk. Buhârî, “Cezâi’s-sayd”, 13, (1838); Tirmizî, “Eşribe”, 3 (1974); Ebû Dâvûd, “Fiten”, 2 (4260); İbn Mâce, “İkâmeti’s-salâ”, 55 (1007); Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 16/292, (10483).

²⁷⁹ Bu rivâyetlerden bazıları için bk. Tirmizî, “Buyû’”, 53 (1332); Ebû Dâvûd, *Salâ*”, 316 (1377); İbn Mâce, “Tıb”, 31 (3505); Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 2/50, (6130).

²⁸⁰ Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvût (Müessesetü’r-Risâle, 1985), c.9, ss.109-114. İbn ‘Uleyye hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Salahattin Polat, “İbn Uleyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999).

²⁸¹ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 9/109-114.

²⁸² Ayrıntılı bilgi için bk. Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 9/117.

Esasen muhaddislerin İbn ‘Uleyye hakkındaki görüşleri oldukça olumludur ve pek çok rivâyeti güvenilir hadis eserlerinde yer almaktadır.²⁸³ Buna rağmen, nebiz içtiği için eleştirilmiş olması konusunda akla çeşitli sebepler gelebilir. Bunlardan ilki Zehebî’nin de işaret ettiği üzere bu rivâyetin uydurulmuş olmasıdır. Böyle olunca söz konusu cerh dayanaksız kalacaktır. Diğer taraftan bu rivâyet doğru olsa bile muhaddisler, İbn ‘Uleyye’nin nebiz içmekte dinen bir sakınca olmadığına hükmettiğini düşünmüş olmalıdır.

Sendel Ebû Ca’fer Ömer b. Kays el-Mekkî el-Esedî (öl.?):

Sendel her ne kadar kadılık yapmış olsa da İmam Mâlik onun içki (nebiz) içtiğini söylemektedir. Ahmed b. Hanbel, Nesaî ve Dârekutnî rivâyetlerini terk etmiştir. Yahyâ b. Ma’în’den ise Sendel hakkında farklı değerlendirmeler gelmiştir. Nitekim bir rivâyete göre “Sika değildir.”²⁸⁴ dediği Sendel hakkında Yahya’nın “Sikadır.” yorumu da nakledilmiştir. İbn Mâce’nin de *Sünen*’inde onun rivâyetine yer verdiği görülür.²⁸⁵

Ebû Şihâb el-Hannâd Abdürabbihî b. Nafi’ (öl. ??):

İbn Ammâr onun nebiz içiyor olmasından dolayı eleştirildiğini aktarmaktadır.²⁸⁶

Ebû Muhammed Halef b. Hişâm b. Sa’leb el-Bağdâdî el-Mukrî el-Bezzâr (öl. 229/844):

Halef; Ahmed b. Hanbel, Nesaî ve Dârekutnî gibi âlimler tarafından tezkiye edilmiş; *Sahîh-i Müslim* ile *Sünen-i Ebî Dâvûd*’da rivâyetlerine yer verilmiştir.²⁸⁷ Ancak biyografi kaynaklarında onun nebiz içtiğine dair rivâyetler de bulunmaktadır. Sözelimi Dârekutnî “onun faziletli bir abid olduğunu” ifade ettikten sonra “Kûfelilerin mezhebine uyararak içki (nebiz) içtiğini” söyler. Fakat yine Dârekutnî “Halef’in daha sonra pişman olduğunu ve kırk yıllık namazını iade ettiğini” de sözlerine ilave eder.²⁸⁸

²⁸³ Bu rivâyetlerden bazıları için bk. Buhârî, “İmân”, 8 (15); Müslim, “İmân”, 97.

²⁸⁴ Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl*, 3/218.

²⁸⁵ Bu rivâyetlerden bazıları için bk. İbn Mâce, “İkâmeti’s-salâ”, 138 (1222).

²⁸⁶ İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Şâhîn, *Târîhu esmâ’i’s-sikât mimmen nuķile ‘anhümü’l-’ilm*, thk. Subhî es-Sâmirâî (Kuveyt: Dâru’s-Selefiyye, 1984), 161.

²⁸⁷ Bu rivâyetlerden bazıları için bkz. Müslim, “İmân”, 115; Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 17 (4337)

²⁸⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 3/156-157.

Ebû Ca'fer Muhammed b. Yahyâ b. Ebû Semîne et-Temmâr el-Bağdâdî (öl. 239/854):

Ahmed b. Hanbel *Müsned'*inde rivâyetlerine yer verdiği Ebû Ca'fer hakkında Mervezî (öl. 292/853) *Kûfelilerin mezhebine uyarak nebiz içtiğini* ifade etmiştir.²⁸⁹

Ali b. Serrac el-Mısrî el-Hâfız (öl. 358/969):

İyi bir âlim olduğuna dair rivâyetler bulunan Ali b. Serrâc'ın içki içtiği de söylenmektedir. Nitekim Dârekutnî ve İbn Asâkir onun içki (müskir) içtiğini aktarmaktadır. Muhammed b. el-Muzaffer de *sabaha karşı bir adamın Ali'yi sırtında taşıdığını, çünkü sarhoş olduğunu*”gördüğünü söylemektedir. Ancak İbn Hacer onun hamr değil de nebiz içmiş olabileceğine ve bu hususun cevâzı konusunda ihtilaf olduğuna dikkat çekmektedir.²⁹⁰

İçki içmekle cerh edilen ancak içtiği içkinin mahiyeti müphem olan râvîlerden bazıları şu kimselerdir:

Amr b. Abdullah b. el-Esvâr el-Yemânî (öl. ??/?)

İkrime'nin kitabını çalıp kopyaladığı ve içki içtiği (كان يقوم وهو سكران) söylenmektedir.²⁹¹ Ebû Dâvûd *Sünen'*inde Ahmed b. Hanbel de *Müsned'*inde onun rivâyetine yer vermiştir.²⁹²

Ömer b. Abdillâh b. Murra el-Ya'la es-Sekafî el-Kûfî (öl.131/748):

Yahyâ b. Ma'în *Hiçbir değeri yoktur*²⁹³, Ahmed b. Hanbel, İbn Ma'în ve Nesâî'nin *münkeru'l-hadis*, Ebû Hâtim'in ise *metrûku'l-hadis* diyerek cerhettiği Ömer el-Kûfî hakkında Zâide b. Kudame (öl.161/777) “İçki (hamr) içer” demektedir.²⁹⁴ Ancak

²⁸⁹ Safiyüddîn Ahmed b. Abdullah el-Hazrecî el-Ensârî, *Hulâşatü Tehzîbü't-Tehzîbi'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*, 363.

²⁹⁰ İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 4/230.

²⁹¹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 22/95-96.

²⁹² Bu rivâyet için bk. Ebû Dâvûd, “Edâhî”, 17 (2826); Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 7/266, (4223).

²⁹³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn*, 2/65.

²⁹⁴ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *et-Târîhu'l-kebîr*, thk. Hâşim en-Nedvî (Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, ts.), 6/170.

Sâcî'ye göre Ömer b. Abdillâh'ın içtiği şeyin nebiz olma ihtimali de vardır. Zâide'nin onunla ilgili tenkiti ise hamra ilaveten nebizi de haram addetmesi ile ilgilidir.²⁹⁵

Zeyd b. Hibbân el-Kûfî (öl. 158/774):

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (öl. 290/903), Zeyd'in içki (müskir) içiyor olmasından ötürü babası tarafından terk edildiğini haber vermektedir. Yahyâ b. Ma'în'den ise Zeyd hakkında iki farklı görüş aktarılmıştır. İshak b. Mansûr'a göre İbn Ma'în'in onun hakkında "Değeri yoktur."; Osman ed-Dârimî ise "Sikadır." dediğini nakletmiştir.²⁹⁶ Değerlendirmeler arasındaki farkın, Zeyd'in içki içmeye sonradan başlamış olmasına bağlanması mümkündür. Zira Ma'mer b. Râşid (öl. 153/770), "Zeyd bozulmadan önce kendisinden hadis dinlerdim." demektedir.²⁹⁷ Nesâî ve İbn Mâce de *Sünen*'lerinde onun rivâyetine yer vermişlerdir.²⁹⁸

Ebû Hafs Bahr b. Kenîz (öl. 160/776):

Yahyâ b. Ma'în'in *değeri yoktur* diyerek eleştirdiği, İbn Adî'in *zayıf* bulduğu²⁹⁹ Bahr hakkında *sokakta sarhoş* (سكران) halde görüldüğü kaydedilir. Ancak içtiği şeyin nebiz yahut şarap olduğuna dair bir açıklama bulunmamaktadır.³⁰⁰

Ebû Sevâbe Fadâle b. Mufaddal el-Kıtbânî (öl. 226/840):

Ebû Hayseme, hadis dinlemek üzere Fadâle'nin yanına gittiğini ve onu mescitte satranç oynar halde bulduğu için hadisini terk ettiğini ifade etmektedir. Aynı zamanda kendisinden hadis dinlemek üzere giden bir grubun yanına sarhoş (سكران) halde çıktığı da nakledilmektedir.³⁰¹

2.2.3. Namazı Terk Etmek

Râvînin namazına verdiği önem muhaddisler tarafından onun doğrudan takvası ile ilişkilendirilmiştir. Buna göre namaz konusunda gevşek davranan kişinin hadis rivâyetinde aynı şeyi yapması kuvvetle muhtemeldir. Kaldı ki farz namazların terki,

²⁹⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/470-471.

²⁹⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/403-404.

²⁹⁷ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/101.

²⁹⁸ Bu rivâyetlerden bazıları için bk. Nesâî, "Kıyâmi'l-leyl", 66 (1798); İbn Mâce, "Nikâh", 12 (1875)

²⁹⁹ İbn Adî, *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*, 2/228.

³⁰⁰ İbn Adî, *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*, 2/229.

³⁰¹ Ukaylî, *ed-Du'afâ'ü'l-kebir*, 3/457.

ameli imanın cüzü telakki eden âlimlere göre kişiyi iman dairesinden çıkartır. Bu ise râvîyi fâsık çerçevesine dâhil kılıp adâletini mutlak olarak düşürmektedir.³⁰² Dolayısıyla muhaddisler hadis dinleyecekleri hocalarının namazlarına çok önem vermiş, hatta bu konuda tecessüse varacak araştırmalar yapmışlardır.

Bununla birlikte gerek âyet ve hadislerde önemine dair yapılan vurgular gerekse kişinin Müslümanlığının en belirgin göstergesi olması hasebiyle olsa gerek ricâl kitaplarında namazı terk etmekle cerh edilmiş râvî sayısı son derece azdır. İlk asırlarda namaz sebebiyle cerh edilen râvîlerin hemen hepsi namaz kılmamakla değil namazı hakkı ile eda etmemekle tenkit edilmiştir.

Namazı hakkı ile eda etmemekle cerh edilen râvîlerden bazıları ise şu kimselerdir:

Ebu'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim (öl. 128/745):

Teşeddüdü ile bilinen Şu'be b. el-Haccâc onu namaz kılarken gördüğünü ve namazını hakkıyla edâ etmediğini görünce rivâyetlerini terk ettiğini söylemektedir.³⁰³

Yahya b. Ubeydullah et-Teymî (öl. ?):

Bu şahıs da Şu'be'nin aynı yöndeki cerhine maruz kalmıştır.³⁰⁴

Namazı hakkıyla eda etmemek mürûeti zedeleyen davranışlardan olsa da kişiyi fâsık yapan davranışlardan değildir. Zira hakkında "Fıkıhta ve hadiste bir deniz gibiydi ancak âlimlerin tenkitleri sebebiyle rivâyetleri ile ihticac olunmazdı." denilen İkrime hakkında *Namazlarını güzel bir şekilde kılmıyor!* denilince Eyyüb es-Sahtiyânî *İşte kılıyor ya!* cevabını vermiştir.³⁰⁵

Namazı terk ettiği için cerh edilen râvîlerden bazıları ise şu kimselerdir:

Ebu'l-Meâlî Osman b. Ali b. el-Muammer b. Ebî Umâme (öl. 517/1123):

³⁰² Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn, *Şu'abü'l-îmân*, thk. Dr. Abdülalî Abdülhamîd (Mektebetü'r-Rüşt, 2003), 1/91.

³⁰³ İbn Adî, *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*, 7/287.

³⁰⁴ İbn Adî, *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*, 9/32.

³⁰⁵ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/94.

İbnü's-Sem'ânî onun namaz kılmadığı ve sakıncalı işler yaptığını söylemektedir.³⁰⁶

Ebü Tâhir İsmail b. Muhammed ez-Zamânî (öl. 533/1139):

İbn Hacer edebiyat konusunda benzeri olmayan bir âlim olduğu söylenen İsmail b. Muhammed'in ömrünün sonunda ihtilâta uğradığı ve insanların onun farz namazlarını terk ettiğini söylediğini İbnü's-Sem'ânî'den aktarmaktadır.³⁰⁷

Ebu 'l-Kâsım Zâhir b. Tâhir eş-Şehâmî (öl. 533/1139):

İbn Hacer onun *sahîhu's-sema'* olduğu halde namazlarını kılmadığını bu sebeple birçok muhaddisin hadisini terk ettiğini ifade etmektedir. Ancak kaynaklarda Tahir'in bu fillerinden tövbe ettiği de geçmektedir.³⁰⁸

Muzaffer b. Erdeşîr el-Vâiz (öl.??/?):

Sem'anî'nin nebizin mübahlığına dair risale yazdığını ifade ettiği Muzaffer için İbn Hacer "Namaz kılmazdı." demektedir.³⁰⁹

Ebü Hafs Ömer b. Muhammed ed-Dârkuzî (الدارقزي) (öl. 607/1211):

İbn Tâhir onun namaz kılmadığını ifade etmekte İbn Neccâr (öl. 643/1245) ise onu dinindeki zayıflıktan dolayı tenkit etmektedir.³¹⁰

Muhammed b. Nasrullah b. Uneyn eş-Şâir (öl. 630/1233):

İbn Asâkir onun içki içip namazlarını terk ettiğini aktarmaktadır.³¹¹

Ali b. Muzaffer el-Vâizî (öl. 716/1316):

Meşhur bir vâiz olmakla birlikte namazlarını kılmadığı için cerh edilmiştir.³¹²

³⁰⁶ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 4/148-149. يخل بالصلوات ويرتكب المحظورات

³⁰⁷ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/436.

³⁰⁸ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 2/470.

³⁰⁹ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 6/52.

³¹⁰ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 4/329.

³¹¹ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/405.

³¹² İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 6/52.

Namazı terk ettiği için cerh edilen râvîlerin hemen hepsinin VI/XII. asırdan sonra yaşadığı dikkat çeker. Bu da bizi başta namaz olmak üzere dinin rükünleri ile ilgili problemlerin oldukça geç dönemlerde yaygınlaştığı neticesine ulaştırabilir.

2.2.4. Yalancı Şahitlik ve Kazf Suçu

Muhsan kadınlara iftira atan yahut mahkemede yalancı şahitlikte bulunan kişilerin adâletinin düşeceği ve bir daha şahitlik yapamayacakları hususunda âlimlerin icmaı vardır. Rivâyet de şahitlik gibi algılanır. Zira râvî bir bakıma naklettiği rivâyetin, iddia ettiği şahıs tarafından söylendiğine şahitlik yapmaktadır. Namuslu insanlara iftira atan veya yalan şahitlikte bulunan bir kimsenin hadis konusunda da yalan söylemediğinden emin olunamaz; bu sebeple rivâyeti merdud addedilir. Nitekim Hz. Ömer bütün Müslümanların, aralarında derece farklılıkları olsa da, âdil olduklarını söylemekte ancak had cezası vurulmuş ve kazf suçu işlemiş kişileri bundan istisna etmektedir.³¹³ Fakat bazı âlimler kazf suçundan dolayı had cezasına çarptırılmış birinin şahitliği düşse bile adâletinin mutlak olarak iptal olmayacağı kanaatindedir. Zira bir zina suçuna şahitlik etmiş olan üç kişinin dördüncü şahidi bulamadıkları için had cezasına çarptırılması, bu kişilerin mutlak olarak yalan söyledikleri anlamına gelmez.³¹⁴

Mesela Muğîre b. Şu'be (öl. 50/670) hakkında zina ithamında bulunan Ebû Bekre (öl. 51/671) ve beraberindeki iki kişi; dördüncü şahit olarak gösterilen Ziyâd b. Ebîh'in (öl. 53/673) şehadetini geri çekmesi üzerine kazf suçundan ötürü had cezasına çarptırılmışlardır.³¹⁵ Böyle bir olaya karışmış olmaları sebebiyle her iki taraf da fiskla itham edilmiş olmakla birlikte muhaddislerhem yukarıda ifade edilen husus hem de *Sahabe masum değildir ancak âdildir* ilkesi gereği³¹⁶ gerek Ebû Bekre'nin gerekse

³¹³ İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *et-Telhîsü'l-habîr fî tahrîci ehâdisi'r-Râfiî'l-kebîr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1989), 1/37.

³¹⁴ Âmidî, Seyyüdüddîn Ebü'l-Hüseyn Ali b. Ebû Ali es-Sa'lebî, *el-İhkâm fî uşûli'l-ahkâm*, thk. Abdürezzek Afifi (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1985), 2/89-90.

³¹⁵ Bu hadise hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetüllah, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Amr b. Ğarâme el-Ümrâvî (Dâru'l-Fikr, 1997), 60/37-38.

³¹⁶ *Sahabenin hepsi âdildir* görüşü Ehl-i sünnet'in ashâbın rivayetlerine bakışını ifade etmektedir. Bu kabul, ashâbın tamamının günahsız masum olduğu değil, günah işleseler ve fitne olaylarına karışmış olsalar da Allah Rasûlü'ne bile bile yalan isnat etmeyecekleri manasındadır. Aynı şekilde âlimlere *sahabenin âdil olmasından* kasıt, Allah Rasûlü'nün yanında sürekli kalıp O'na destek olmaları, bütün mücadelelerinde yardım etmeleridir. Bk. Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadis li'l-'Irâkî*, 4/99.

Muğîre b. Şu‘be’nin hadis rivâyeti bağlamındaki adâletlerinden şüphe duymamıştır.³¹⁷ Nitekim ricâl kitaplarında kazf yahut yalancı şahitlik sebebiyle cerh edilen râvîlere rastlanmakla birlikte Ebû Bekre ve beraberindeki diğer iki sahabînin bu sebepten merdud addedildiğine dair bilgi yoktur.

Yalancı şâhitlikten dolayı cerh edilen bazı isimler şunlardır:

Sâlih b. Şâfi‘ b. Sâlih (öl. 543/1149):

İbn Hacer, Sâlih’in kasıtlı olarak yalancı şahitlikte bulunduğunu ve bu sebeple şahitliğinin düştüğünü nakletmektedir.³¹⁸

Abdullah b. Hüseyin Abdullah b. Ravâha (öl. 646/1248):

İbn Hacer onun şahitlik hususunda itham edildiğini nakletmektedir.³¹⁹

Tespit edebildiğimiz kadarıyla kaynaklarda yalancı şahitlikle itham edilen râvîler Ebû Bekre ve iki arkadaşı hariç hep VI/XII. asırdan sonra yaşamışlardır. Bu husus kazf suçunun diğer âlimler tarafından en-Nûr 24/4 ve 5. ayetlerine dayanarak sair günahlara nazaran daha vahim addedilmiş olması ile açıklanabilir. Daha açık bir şekilde ifade edilecek olursa kebâirden sayılan bütün günahların tövbesi kişinin zedelenmiş olan

³¹⁷ Nitekim Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer, rivayet ettiği hadisler konusunda Muğîre b. Şu‘be’den şahit getirmesini istemiştir. Bk. Buhârî, “Diyât”, 25, (6905-6906-6907-6908): Ebû Dâvûd, “Ferâiz”, 5, (2894). Bazı âlimler Hz. Ebû Bekir ile Ömer’in bu tavrını, yukarıda anlattığımız olaydan dolayı Muğîre’nin güvenilirliğini yitirdiğine yorumşlardır. Bazılarına göre ise hadis rivâyetinde Muğîre’den şahit istenmesinin sebebi, bu halifelerin o esnada üzerinde durdukları konuya hastır. Zira Hz. Ebû Bekir ondan üzerinde ciddi tartışmaların icra edildiği *ninenin mirası* konusudur. Buna göre Muğîre’den şahit istenmiş olması onun âdil olmadığı anlamına gelmemektedir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Abdulvahap Özsoy, *Hicrî I. Yüzyıl Haddîs Tenkîd Kriterleri ile İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*, ss.82-99. Diğer taraftan kazf olayına karışıp tevbe etmeyi reddetmesi sebebiyle de Ebû Bekre’nin şehâdetinin merdud olduğu söylenmiştir (bk. Taberî, *Câmi‘u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-‘Kur‘ân*, 19/105). Nitekim Ebû Bekre, kendisini şahit tutmak isteyen bir kişiye başka birini bulmasını söylemiş ve “*Çünkü insanlar beni fâsık belledi!*” diyerek sitem etmiştir. Bk. Şâfi‘, *el-Üm*, 7/28. Buna rağmen muteber hadis kitaplarında Ebû Bekre’nin rivâyetleri bolca yer almaktadır. Sahabenin adâleti hususundaki tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Suyûtî, *Tedribü’r-râvî fi şerhi Takrîbi’n-Nevevî*, 2/674-675-676.; Sehâvî, *Fethü’l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti’l-hadîs li’l-‘Irâkî*, 4/94-102.; Nevzat Aşık, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti* (İzmir: Akyol Neşriyat, 1981), 268-302.; Emin Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, 32-43; Hatice Büşra Paksoy, *Sahabenin Adâlet ve Fazileti Konulu Hadislerin Delil Değeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Yüksek Lisans, 2018), 37-54.

³¹⁸ İbn Hacer, *Lisânü’l-Mîzân*, 3/170.

³¹⁹ İbn Hacer, *Lisânü’l-Mîzân*, 3/274.

adâletini onarsa da *yalancı şahitlik* sebebiyle fâsık addedilen kişinin tövbesi onu tekrar şahitliğe/rivâyete ehil hale getirememektedir³²⁰.

2.2.5. Diğer Günahlar

Yukarıda ayrıntılı olarak ele alınan günahların yanı sıra tespit edebildiğimiz kadarıyla ricâl kitaplarında ticarete hile yapma, hırsızlık ve eşi ile mülaaneye girme gibi sebeplerden dolayı cerh edilen râvîler de vardır. Bunlardan bazıları şunlardır:

Ebu’z-Zübeyr Muhammed b. Müslim (öl. 128/745)

Şu‘be, Ebu’z-Zübeyr’i namazını güzel kılmaması sebebiyle tenkit etmiş ve ondan hadis yazılmaması gerektiğini söylemiştir. Şube’nin Ebu’z-Zübeyr’in rivâyetlerini terk etmesinin sebebi bağlamında bu râvînin tartıda hile yapması yahut hasımlaşmada ileriye gidip haddi aşması da zikredilir.³²¹ Ancak Süveyd b. Abdülazîz (öl. ?/?) “Keşke Şu‘be’yi dinlemeseydim” diyerek onun bu sözüne itimat edip Ebu’z-Zübeyr’den hadis yazmadığına pişman olduğunu söyler.³²² Diğer taraftan Buhârî ve Müslim’in de Ebu’z-Zübeyr’in hadislerini naklettiği görülür.³²³

³²⁰ Bu daha ziyade Hanefiler tarafından savunulan bu görüşe katıldığımızı ifade etmemiz gerekir. Hanefilere göre âyeti kerimede tövbe edenlerin istisnası, yalancı şahitlikte bulunan kişilerin fâsık olacağını bildiren ayete matuftur. Ancak Şâfiîler bu istisnayı onlardan şahitliğin kabul edilmemesini salık veren cümleye atfetmektedir. Buna binaen kazf suçundan hadd yemiş kişinin tövbe etmesi halinde şahitliğinin kabul edileceği söylerler. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 16/125.; Mâverdî, *el-Hâvi’l-kebîr*, 17/25.

³²¹ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 4/37.

³²² İbn Adî, *el-Kâmil fi du’afâ’i’r-ricâl*, 7/287.

³²³ Buhârî, “Meğâzi”, 31 (4197); Müslim, “İmân”, 193.

Ahmed b. Saïd el-Hemedânî el-Endelüsî (öl. 399/1009):

İbn Hacer, Ahmed b. Saïd'in dinî konularda kendisinden razı olunacak bir râvî olmadığını (ليس بالمرضي في دينه) söylemekte ve onu *Endülüs'te eşi ile mülaaneye giren son kişi* şeklinde tanıtmaktadır.³²⁴

Bunların yanı sıra

قليل الدين", "رفيق الدين

*dini zayıf*³²⁵,

ليس بالمرضي في دينه", "يس بمؤمن على دينه

*Dini hususunda kendisinden razı olunacak/kendisine güvenilecek biri değil*³²⁶,

"يس عليه ضوء أو نور"

*Yüzünde nur yok*³²⁷,

"ليس على وجهه سيماء المتقين"

*Muttakilere benzemiyor*³²⁸,

"لم يكن بذاك في دينه"

*Dini konularda beklendiği gibi değil*³²⁹,

"كانت الألسنة مجموعة على الثناء السوء عليه"

*Herkes onun hakkında kötü konuşuyor*³³⁰,

"إنه تساهل في الدين"

*Dini konularda mütesahil*³³¹,

³²⁴ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/176.

³²⁵ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 4/148: 5/322.

³²⁶ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 2/119; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/116.

³²⁷ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 4/263.

³²⁸ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/422.

³²⁹ Ebu'l-Hasen Mustafa b. İsmail, *Şifâ'ü'l-'alil bi elfâzı ve kavâ'idi'l-cerh ve't-ta'dil*, s.234.

³³⁰ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 4/292.

"بنس الرجل"

*Ne kötü bir adam*³³²,

"مقدوح في عدالته"

*Adâleti hususunda cerh edilmiş*³³³ günahı açıkça zikretmese bile dinî konulardaki geniş veya sorumsuz davranışlara delâlet eden lafızlara da rastlanır. Aynı bağlamda münekkitlerin *hesaba ekleme yapar* gibi lafızlarla bile cerhe müracaat ettiği görülür.³³⁴

³³¹ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/408.

³³² Ebu'l-Hasen Mustafa b. İsmail, Şifâu'l-alîl bi-elfâzı ve kavaidi'l-cerh ve't-ta'dî, 398.

³³³ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 4/440.

³³⁴ (يزيد في الرقم). İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/18. Fakat söz konusu lafzın kinayeli bir ifade olup hadise ekleme yapıyor anlamına geldiğini de söyleyenler vardır.

SONUÇ

Cahiliye döneminde kullanılan, İslâmiyetle birlikte yeni bir mahiyet kazanan fisk kavramı genelde *Allah'a itaatten çıkmak* anlamına gelmektedir. Kur'ân'da ağırlıklı olarak itikadî anlamda kullanılmış olsa da fisk İslâm geleneğinde *her türlü itaatsizlik* için söz konusu edilmiş bir ıstılahdır. Bununla birlikte özellikle fıkıh ilminde kavramın itikadî veçhesinden sarf-ı nazar edilmiş gibidir. Zira kavram burada genelde *ameldeki kusuru* ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Fıskı büyük günahların imana etkisi bağlamında ele alan kelâmcılar bu suretle kavramın daha çok *itikadî* yönünü ön planda tutmuş görünmektedir. Yine de onlar da terimi *kişinin amelindeki kusurların sonuçları* çerçevesinde ele almak suretiyle fıkıhçılara yakınlaşmış bulunmaktadır.

Hadisçiler ise *ilk asırlarda* küfür ve bid'ati de fisk kavramı altında değerlendirmişlerdir. Bu haliyle terim, itikadî problemlere de şümûlü bulunan, adâletin zıddına işaret edecek şemsiye bir çerçeveye sahiptir. Esasen muhaddisler râvînin yani dinin temel kaynaklarından biri olan sünnetin taşıyıcısı konumundaki hadisleri nakledecek kişinin de adil olmasını şart koşmuşlardır. İşte bu noktada fisk, en azından teorik planda, adâletin zıddı olması hasebiyle râvînin yalan söylemesi, amelinde kusurlar bulunması yahut bid'at ehlinden olması durumlarını ifade eden şemsiye bir kavramdır. Buna rağmen muhaddislerin pratiği biraz farklı olmuştur. Zira onlar bu teoriye rağmen ricâl tenkinde fisk kavramını *yaygın bir şekilde* kullanmamıştır. Öyle ki Muhaddisler bir râvînin kizb veya ittihâm bi'l-kizb sebebiyle fâsık olduğu kanısına ulaşılar bile onu *fâsık* yerine *yalancı, zayıf, güvenilir değil* gibi örnekleri çoğaltılabilecek lafızlarla cerhetmişlerdir. Aynı şekilde teoride *bid'at ehlinin fâsık olduğunu* söyleyen hadisçiler, bid'atinden dolayı tenkit ettikleri bir râvî hakkında mensup olduğu fırkayı söylemekle yetinmişler, fâsık ithamını bu bağlamda çok nadir kullanmışlardır. Ameldeki kusuru sebebiyle tenkit edilen râvîler için kullanılan lafızlar hususunda da durum farklı değildir. Sayıları son derece az olan bu râvîler hakkında da genelde işledikleri günaha işaretle yetinilmiş, *fâsık* terimi kullanılmamıştır. Fâsık lafzının açıkça kullanıldığı az sayıdaki örnekte ise söz konusu münekkatin ya bir iki istisna dışında hadis tenkiti ile öne çıkmış isimlerden olmadığı ya da müteahhir dönemde yaşadığı görülmektedir. Bu

verilerden hareketle fâsık kavramının ilk asırlarda bir cerh terimi olarak *yaygın* bir kullanımı olmadığı söylenebilir. Bu durum muhtelif sebepler ile ilişkilendirilebilir. Mesela Mutezile ve Hâricîler gibi amel ile iman arasında doğrudan bağlantı kuran fırkaların oldukça aktif olduğu bu ilk asırlarda, bir kimsenin fâsıklıkla ithamı farklı ve ağır sonuçlar doğurabilecek durumdadır.

Göz önünde bulundurulması gereken diğer ihtimallerden biri ise cerh-ta‘dil’in amacı ile ilgilidir. Zira bu ilmin amacı tenkit edilen râvînin kusurlarını gözler önüne sermek onu küçük düşürmek değil, hadis rivâyetine ehil olup olmadığını tespit etmektir. Bu sebeple muhaddislerin râvîlerin ayıp ve kusurlarını açık açık saymak yerine *güvenilir olmadığını* söylemekle yetinmiş olmaları muhtemeldir. Bu yaklaşım, her ne kadar cerhin müfesser olması kaidesi ile çelişse de ilk asırlarda yapılan cerhlerin büyük oranda müphem olması ile desteklenebilir.

İlerleyen süreçte, yani günümüzde câri olan hadis usûlünde ise itikada taalluk eden problemler *bid‘at* terimine havale edilmiş ve böylece fisk, belki de fıkhıdaki anlayışın da etkisiyle, *ameldeki kusurlarla* kayıtlanmıştır. Böyle olunca amelî kusurun cerh sebepleri arasındaki yerini ve bunun fisk ile ilişkilendirilmesinin izlerini takip etmek gerekecektir.

Esasen Kur’ânî naslar ışığında haber getiren, şahitlik yapan veya rivâyette bulunan kişinin adil olması şart koşulmuştur. Burada zikri geçen adâlet ise takva yani kişinin her türlü itaatsizlikten uzak olması şeklinde tespit edilmiştir. Adâletin zıddı ise fisktır. Bu anlamda kişinin amelindeki kusurların adâleti düşürdüğü söylenebilir. Ancak cerh-ta‘dil ilminin sistemleşip ıstılahlarının yavaş yavaş oturmaya başladığı II/VIII. asırda yalan söylemek, nebiz içmek, cemaatle namazı terk etmek gibi spesifik birkaç örnek dışında amelî kusurun cerh sebepleri arasında sayılmadığı görülür. Öyle görünüyor ki adâlet ve fiskın anlam çerçeveleri toplumsal dinamiklere göre değişmekte; yaşanan gelişmelere göre bazı yönleri öne çıkarken bazı yönleri geri planda kalmaktadır. Daha açık bir ifadeyle büyük oranda hadis uydurma faaliyetleri ile başlayan ricâl tenkidi evvel emirde râvînin başka kusurlarını değil doğrudan yalancı olup olmadığını tespiti çalışmaktadır. Zira yalan, hadis rivâyeti bakımından en vahim problemdir. Bu sebeple râvînin yalancı olması her zaman sair günahlardan ayrı değerlendirilmiştir.

Bununla birlikte fitne hadiseleri sonrası yaşanan firkalaşmalar ve bu suretle ortaya çıkan bazı grupların kendi görüşünü desteklemek için hadis uydurmakta bir sakınca görmemesi, râvînin herhangi bir bid'at görüşe sahip bulunup bulunmadığına dair araştırmaların cerh-ta'dile dâhil edilmesine sebep olmuştur. Çünkü sahip olduğu bid'at görüşler, kişinin naklettiği haber hakkında yalan şüphesi uyandırmaktadır. Fakat hemen işaret etmek gerekir ki bid'atçının haberinin reddedilme sebebi temelde onun fıskı değildir. Yani bu kişi, bid'at bir görüşü benimseyip fıskı düşüğü için dürüstlüğünden şüphe ediliyor değildir. Bid'atçının haberinden şüphe edilmesinin sebebi karşıt görüşe beslediği adavettir. Öncelikle fukahânın işaret etmiş olduğu bu ayrımın fıskın amelî kusura hasredilmesine etki ettiği söylenebilir. Çalışmamızda ele alınan eserler bağlamında bu ayrımın ilk kez IV/IX. asırda İbn Hibbân ile başlayıp İbn Mülakkın, İbn Hacer ve Sehâvî gibi isimlerle birlikte X/XV. asırdan sonra yaygınlık kazandığı söylenebilir.

İlerleyen süreçte ise kişinin dinî hassasiyetindeki azlığı ortaya koyacak cemaatle namazın terki ve içki gibi hususlar sıkça görülür hale gelince bunlar da ricâl tenkidine ilave edilmiştir. Fısk kavramı burada artık tüm veçheleriyle cerh sebepleri arasında yerini almış durumdadır.

KAYNAKÇA

- Abdülazîz el-Buhârî, Alüddîn Abdülazîz b. Ahmed el-Hanefî. *Keşfü'l-esrâr fi şerhi Uşûli'l-Pezdevî*. 4 Cilt. Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, ts.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel el-Bağdâdî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed*. thk. Şuayb el-Arnâvût, Adil Mürşit. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1998.
- Ali el-Kârî, Nurüddîn Ebû Muhammed Ali b. Muhammed. *Mirķâtü'l-mefâtih şerhu Mişkâtü'l-Meşâbih*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 2002.
- Ali el-Kârî, Nurüddîn Ebû Muhammed Ali b. Muhammed. *Şerhu Şerhi Nuḥbeti'l-fiker*. thk. Muhammed Nizâr Temîm, Heysem Nizâr Temîm. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Erkam, ts.
- Ali el-Kârî, Nurüddîn Ebû Muhammed Ali b. Muhammed - Mervân Muhammed el-İşâr. *Mineḥu'r-ravzi'l-ezher fi şerhi'l-Fıkhî'l-ekber*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 3. Basım, 2016.
- Âmidî, Seyyüdüddîn Ebû'l-Hüseyn Ali b. Ebû Ali es-Sa'lebî. *el-İḥkâm fi uşûli'l-aḥkâm*. thk. Abdürezzek Affî. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 1985.
- Apaydın, Yunus. "Velâyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/15-19. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdullah b. Sehl b. Sa'd. *Mu'cemü'l-Furûku'l-luğaviyye* thk. Beytullah Beyyât. 1 Cilt. Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1. Basım, 1991.
- Aşık, Nevzat. *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti*. İzmir: Akyol Neşriyat, 1. Basım, 1981.
- Âşikkutlu, Emin. "Fısk (Hadis)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/38-39. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Âşikkutlu, Emin. *Hadiste Ricâl Tenkîdi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997.
- Atar, Fahrettin. "Kadı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 9. Basım, 2016.
- 'Azâmî, Muhammed Mustafa. *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemleri*. çev. M. Enes Topgöl, M. İkbâl ,Aslan. İstanbul: Beka Yayıncılık, 1. Basım, 2017.
- Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd el-Kurtunî el-Endelüsî. *et-Ta'dîl ve't-tecrîḥ li-men ḥarrece lehü'l-Buḥârî fi'l-Câmi'i's-şahîḥ*. thk. Ebû Lübâbe Hüseyin. 3 Cilt. Riyad: Dâru'l-Livâ, 1. Basım, 1986.
- Bardakoğlu, Ali. "Vesâyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/66-70. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Başaran, Selman - Sönmez, M. Ali. *Hadis Usulü ve Tarih*. Emin Yayınları, 5. Basım, 2014.

- Bebek, Ali. "Kebîre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/163-164. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ud. *Me'âlimu't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemer. 8 Cilt. Dâru't-Taybe, 4. Basım, 1997.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn. *Şu'abü'l-îmân*. thk. Dr. Abdülalî Abdülhamîd. 14 Cilt. Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 2003.
- Beyzâvî, Ebû Saîd Nâsiruddîn Abdullah b. Ömer. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Bıyıkoğlu, Yakup. "Kur'an'da İnanç Özellikleri Olumsuz İnsan Karakteri Örneği: Fısk ve Fâsiklik". 2/237-257. Ordu: Ordu İlahiyat Fakültesi, 2016.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Hâşim en-Nedvî. Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, ts.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Şahîhu'l-Buhârî*. thk. Ammâr et-Tayyâr, Yâsir Hasen. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 2015.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Süddî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/17-18. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Hanefî. *Şerhu Muhtaşari't-Taḥâvî*. thk. İsmetullah İnayetullah Muhammed vd. Dâru'l-Beşâir, 1. Basım, 2010.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd. *eş-Şihâh ve tâcü'l-luğa*. thk. Ahmed Abdülğafur Attâr. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2. Basım, 1989.
- Çakan, İsmail Lütfî. *Hadis Edebiyatı (Çeşitleri - Özellikleri - Faydalanma Usulleri)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 18. Basım, 2015.
- Dârimî, Ebû Abdullah b. Abdurrahman b. el-Fadl b. el-Behrâm. *er-Red ale'l-Cehmiyye*. thk. Bedr b. Abdullah el-Bedr. 1 Cilt. Kuveyt: Dâr İbnü'l-Esîr, 2. Basım, 1995.
- Dârimî, Ebû Abdullah b. Abdurrahman b. el-Fadl b. el-Behrâm. *Müsnedü'd-Dârimî*. thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. Suudî Arabistan: Dâru'l-Mügnî, 1. Basım, 2000.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Ömer b. İsâ el-Hanefî. *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fîkh*. thk. Halîl Muhyiddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2001.
- Dölek, Adem. "el-Velîd b. Ukbe'nin Hayatı ve Sahabe Adâleti Açısından Değerlendirilmesi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2002), 93-110.
- Ebû Bekir es-Sicistânî, Muhammed b. Üzeyr. *Ġarîbü'l-Kur'ân el-müsemmâ bi Nüzhetü'l-kulûb*. thk. Muhammed Edîb. 1 Cilt. Suriye: Dâru'l-Kuteybe, 1. Basım, 1995.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebû Dâvûd*. thk. Yâsir Hasen, Ammâr et-Tayyâr. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2013.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf el-Endelüsî. *Tefsîrü'l-Bahri'l-muḥîṭ*. thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2001.

- Ebû Zür'a, Ubeydullah b. Abdilkerim b. Yezid er-Râzî. *Kitâbü'd-Du'afâ' ve'l-kezzâbîn ve'l-metrûkîn min aşhâbi'l-ḥadîs (ed-Du'afâ' ve ecvibetü Ebî Zür'a 'alâ suâlâtî'l-Berzei)*. thk. Sa'dî el-Hâmişî. Medine: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1982.
- Ebu'l-Hasen Mustafa b. İsmail. *Şifâ'ü'l-'alil bi elfâzi ve kavâ'idi'l-cerḥ ve't-ta'dil*. thk. Mukbil b. el-Hâdî. 1 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1. Basım, 1991.
- Efendioğlu, Mehmet. "Velîd b. Ukbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/35-36. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Eren, Mehmet. *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*. Ankara: İsam Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Gölcük, Şerafettin. "Cehm b. Safvân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/233-234. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Güneş, Yusuf. *Hadis Usûlü Açısından Bid'at Ehli Râviler ve Rivâyetlerinin Değeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Yüksek Lisans, 1999.
- Haccâvî, Ebu'n-Necâ Musa b. Ahmed el-Makdîsî. *el-İknâ' li-tâlibi'l-intifâ' fi fikhî İmâm Ahmed b. Hanbel* thk. Abdullatif Muhammed Musa es-Subkî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *el-Medḥal ilâ Kitâbi'l-İklîl*. thk. Fuad Abdulmün'in Ahmed. Mısır: Dâru'l-Dave, ts.
- Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *Ma'rifetü 'ulûmi'l-ḥadîs*. thk. Muazzam Hüseyin. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1977.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit. *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1. Basım, 2007.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit. *el-Kifâye fi 'ilmi'r-rivâye*. thk. Ebû Abdullah es-Sevrakî, İbrahim el-Hamdî el-Medenî. 1 Cilt. Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Târîḥu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf. 16 Cilt. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2002.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Hacer es-Sa'dî. *ez-Zevâcir 'an iktirâfi'l-kebâ'ir*. Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1987.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Abî b. Abdillâh b. Muhammed el-Cürcânî. *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*. thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavviz. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetüllâh. *Târîḥu medîneti Dımaşk*. thk. Amr b. Ğarâme el-Ümrâvî. 80 Cilt. Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1997.
- İbn Battâl, Ebu'l-Hasen Ali b. Halef el-Kurtubî, Şerḥu'l-Câmi'i's-şahîḥ, thk. Ebû Temim Yâsir b. İbrahim, Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 2. Basım, ty.
- İbn Cemâa, Ebû Abdullah Bedrüddîn Muhammed b. İbrahim el-Kinânî. *Menhelü'r-revî fi 'ulûmi'l-ḥadîsi'n-nebevî*. thk. Muhyüddîn Abdurrahman Ramazan. 1 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1986.

- İbn Dakîkul'îd, Takiyüddîn Ebü'l-Feth Muhammed b. Ali el-Kuşeyrî. *el-İktirâh fi beyâni'l-iştlâh ve mâ üdîfe ilâ zâlike mine'l-eĥâdîsi'l-ma'dûde mine's-şihâh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *el-Muşannef fi'l-eĥâdîs ve'l-âşâr*. thk. Muhammed Avvâme. 26 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kurtuba, 1. Basım, 2006.
- İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerĥ ve't-ta'dîl*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. Basım, 1952.
- İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîrû'l-Ķur'âni'l-'azîm*. thk. Esad Muhammed et-Tayyîb. 10 Cilt. el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *Telĥîşü'l-ĥabîr fi tahrici eĥâdîsi'r-Râfi'iyi'l-kebîr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1989.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerĥi Şahîhi'l-Buĥârî*. thk. Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz vd. 13 Cilt. Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1. Basım, ts.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *Nüzhetü'n-nażar fi tavzîhi Nuĥbeti'l-fiker*. thk. Nureddin Itr. Dimaşk: Matbaatü's-Sabbâh, 3. Basım, 2000.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *Lisânü'l-Mîzân*. thk. Dâiratu'l-mearifi'n-nizâmiyye. 7 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî li'l-Matbuât, 3. Basım, 1986.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *Takrîbü't-Tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme. 1 Cilt. Suriye: Dâru'r-Reşîd, 1. Basım, 1986.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *el-İşâbe fi temyîzi's-şahâbe*. thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1994.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 12 Cilt. Hindistan: Dâru'l-Mearifi'n-Nizâmiyye, 1. Basım, 1910.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî. *Kitâbü'l-Mecrûĥîn mine'l-muĥaddîşîn ve'd-ĥu'afâ' ve'l-metrûkîn*. thk. Hamdî es-Silefî. 20 Cilt. Riyad: Dâru's-Samiî, 1. Basım, 2000.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî. *es-Şikât*. thk. Muhammed Abdulmü'îd Han. 9 Cilt. Haydarabad: Dâru'l-Mearifi'l-Osmâniyye, 1. Basım, 1973.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kuraşî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdulmühsin et-Türkî. 21 Cilt. Dâru Hicr, 1. Basım, 1997.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kuraşî. *Iĥtişâru 'ulûmi'l-ĥadîs*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, ts.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kuraşî. *Tefsîrû'l-Ķur'âni'l-'azîm*. thk. Sâmî b. Muhammed Sellâme. 8 Cilt. Dâru't-Taybe, 2. Basım, 1999.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed el-Cemâilî el-Makdisî. *el-Muĥnî*. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kâhira, 1968.

- İbn Kudâme el-Makdisî, Ebü'l-Ferac Abdurrahman b. Muhammed. *eş-Şerhu'l-kebir*. thk. Abdullah b. Abdulmühsin et-Türkî. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hicr, 1. Basım, 1995.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Ġarîbü'l-hadîs*. thk. Abdullah el-Cebbûrî. 3 Cilt. Irak: İhyau't-Turâsi'l-İslâmî, 1. Basım, 1997.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâki. 2 Cilt. Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 3. Basım, 1994.
- İbn Mülakkın, Sirâcüddîn Ebû Hafs Ömer b. Ali el-Mısrî eş-Şâfiî. *el-Mukni' fi 'ulûmi'l-hadîs*. thk. Abdullah b. Yusuf el-Cüdey'. 2 Cilt. Suudî Arabistan: Dâru'l-Fevâz, 1. Basım, 1992.
- İbn Neccâr, Takiyüddîn Ebü'l-Bekâ Muhammed b. Ahmed el-Hanbelî. *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr*. thk. Muhammed ez-Zühaylî, Nezih el-Hammâd. 4 Cilt. Mektebetü'l-Ubeykân, 2. Basım, 1997.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî. *el-Beyân ve't-taḥşîl*. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1988.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd el-Hâşimî. *et-Ṭabaḳâtü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Ata. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1990.
- İbn Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrazûrî. *Muḳaddimetü İbni's-Şalâh fi 'ulûmi hadîs*. thk. Muhammed Uveyda. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 4. Basım, 2018.
- İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Şâhîn. *Târîḫü esmâ'i's-sıḳât mimmen nuḳale 'anhümü'l-ilm*. thk. Subhî es-Sâmîrâi. Kuveyt: Dâru's-Selefiyye, 1. Basım, 1984.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddîn Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdülhalîm el-Harrânî. *Mecmû'u'l-fetâvâ*. thk. Abdurrahman b. Muhammed b. el-Kâsım. 35 Cilt. Suudî Arabistan: Mecmu'u'l-Melik Fehd, 1995.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah el-Mâlikî. *el-'Avâşım mine'l-ḳavâşım*. thk. Muhibüddin el-Hatîb, Muhamud Mehdi el-İstanbulî. 1 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Cil, 2. Basım, 1987.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferac Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Kitâbü'd-Ḍu'afâ' ve'l-metrûkîn*. thk. Abdullah el-Kâdı. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen Ali b. Ebu'l-Keram eş-Şeybânî el-Cezerî. *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-şahâbe*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1989.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn Ebu's-Seadât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî. *en-Nihâye fi ġarîbi'l-hadîs ve'l-eşer*. thk. Tahir Ahmed er-Râzî, Mahmud Muhammed ed-Tinâhî. 5 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979.
- İclî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdullah b. Salih el-. *Ma'rifetü's-sıḳât*. thk. Abdulâlîm Abdulazîz. 2 Cilt. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1. Basım, 1985.

- İmâm Malik, Ebû Abdullah Malik b. Enes b. Malik. *el-Muvatta'*. thk. M. Mustafa el-A'zamî. 8 Cilt. Abudabî: Müessesetü Zayid b. Sultan, 1. Basım, 2004.
- İrfan Aycan. "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/427-428. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Kandemir, M. Yaşar. "Hatîb el-Bağdâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/452-460. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Kandemir, M. Yaşar. *Mevzû Hadisler Menşe'i Tanıma Yolları Tenkidi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 10. Basım, 2017.
- Karaaslan, Nasuhi Ünal. "Ebû Nüvâs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/205-207. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Karacabey, Salih. *Hadis Tenkidi Hadislerin Hz. Peygamber'e Aidiyetini Belirleme Yolları*. Bursa: Emin Yayınları, 4. Basım, 2016.
- Karahan, Abdullah. *Hadis Râvîlerinde Güvenilirlik Tespiti, İmkânı, Hadisin Sıhhatine Etkisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'ân Yolu*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Basım, 2014.
- Kesler, Muhammed Fatih. "Zeyd b. Eslem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/318-319. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kılavuz, Ahmet Saim. *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 27. Basım, 2017.
- Kollektif. *Hadis El Kitabı*. ed. Zişan Türcan. Grafiker Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Kudûrî, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed. *el-Muhtaşar*. thk. Kamil Muhammed. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.
- Mâverdî, Ebu'l-Hüseyn Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Ahkâmü's-sultânîyye*. thk. Ahmed Câd. 1 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2006.
- Mâverdî, Ebu'l-Hüseyn Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Hâvi'l-kebir*. thk. Ali Muhammed Muavviz. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1999.
- Mâzerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali et-Temîmî. *Şerhu't-Telkîn*. thk. Muhammed Muhtâr es-Selâmî. 5 Cilt. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2008.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Yusuf b. ez-Zeki. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1980.
- Muallimî, Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî. *el-Envârü'l-kâşife limâ fî kitâbi Edvâ'ale's-sünneti'l-Muhammediyye mine'z-zelel ve't-tadlîl ve'l-mücâzefe*. Beyrut: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1986.
- Mustafa Baktır. "İçki". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/548-462. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Mustafa Macit Karagözoğlu. *Zayıf Râvîler & Duafa Literatürü ve Zayıf Rivâyetler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2014.

- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc en-Nisâbü'rî. *Şahîhü'l-Müslim*. thk. Yâsir Hasen, Ammâr et-Tayyâr. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 2018.
- Mütercim Âsım Efendi. *el-Okyânûsu'l-basît fi tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît*. ed. Mustafa Koç. 6 Cilt. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu, 1. Basım, 2013.
- Nevevî, Ebû Zekerıyya Muhyiddîn Yahya b. Şeref. *el-Minhâc fi şerhi Şahîhi Müslim b. el-Haccâc*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2. Basım, ts.
- Nevevî, Ebû Zekerıyya Muhyiddîn Yahya b. Şeref. *et-Takrîb ve't-teysîr*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1. Basım, 1985.
- Nevevî, Ebû Zekerıyya Muhyiddîn Yahya b. Şeref. *İrşâdü'tullâbi'l-hakâ'ik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâ'ik şallallâhu 'aleyhi ve sellem*. thk. Abdülbârî Fethullah es-Selefi. 2 Cilt. Medine: Mektebetü'l-İmân, 1. Basım, 1987.
- Öge, Sinan. İslâm Düşüncesinde Fısk Kavramı. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Estitüsü, Yüksek Lisans, 2000.
- Öz, Mustafa. "Bekriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/370-371. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Öz, Mustafa. "Zındık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/390-391. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Özdemir, Metin. "Anlam Kaymasına Uğrayan Kur'ânî Kavram: Fâsık". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1998), 499-521.
- Özer, Salim. "İçkinin (Alkollü İçeceklerin) Yasaklanmasında Fukahânın Esas Aldığı Ölçüler". *Bilimname* 8/18 (2010), 55-92.
- Özsoy, Abdulvahap. *Hicrî I. Yüzyıl Hadis Tenkîd Kriterleri ile İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Estitüsü, Doktora, 2011.
- Paksoy, Hatice Büşra. *Sahabenin Adâlet ve Fazileti Konulu Hadislerin Delil Değeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Yüksek Lisans, 2018.
- Polat, Salahattin. "İbn Uleyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/428-429. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Râğıb el-İsfehânî, Ebü'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnan ed-Dâvûdî. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1991.
- Râzî, Zeynüddîn Muhammed b. Ebû Bekir. *Muhtârü's-Şihâh*. thk. Yusuf Muhammed. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 5. Basım, 1999.
- Sâbûnî, Nûruddîn Ebû Bekr Ahmed b. Mahmud. *el-Bidâye fi usûli'd-dîn*. thk. Bekir Topaloğlu. 1 Cilt. İstanbul: el-Mektebetü'l-Hanefiyye, 1995.
- Sadrüşşehîd, Hüsâmüddin Ömer b. Abdulaziz el-Buhârî. *Şerhu Edebi'l-kâdî*. thk. Muhyî Hilâl Serhân. 4 Cilt. Irak: Mektebetü'l-İrşâd, 1. Basım, 1978.
- Safiyüddîn Ahmed b. Abdullah el-Hazrecî el-Ensârî. *Hulâsatü Tehzîbü't-Tehzîbi'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*. thk. Abdulfettah Ebû Ğudde. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 5. Basım, 1995.

- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'an*. thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. Basım, 2002.
- Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-'Irâkî*. thk. Ali Hüseyin Ali. 4 Cilt. Mısır: Mektebetü's-Sünne, 1. Basım, 2003.
- Sem'ânî, Ebû Sad Abdülkerim b. Muhammed. *et-Taḥbîr fi'l-Mu'cemi'l-kebîr*. thk. Münira Naci Salim. Bağdat: Riâsetü'l-Divâni'l-Evkâf, 1975.
- Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed b. Abdilcebbâr el-Mervezî. *Tefsîrû'l-Kur'an*. thk. Ebû Teymîm Yâsir b. İbrahim. 6 Cilt. Dâru'l-Vatan li'n-Neşr, 1. Basım, 1997.
- Serahsî, Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ahmed. *el-Mebsûṭ*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.
- Sönmez, Mehmet Ali. "Ali b. Hucr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/399. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebû Bekr. *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. thk. Ebû Kuteybe Muhammed el-Fâriyâbî. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 2. Basım, 1994.
- Sülün, Murat. Kur'an-ı Kerîm Açısından İman-Amel İlişkisi. İstanbul: Ensar Neşriyat, 3. Basım, 2015.
- Şafiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris. *el-Üm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1990.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Mustafa el-Bânî el-Halebî, 1. Basım, 1940.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr*. thk. Yusuf el-Ğûş. 1 Cilt. Dâru'l-Ma'rife, 4. Basım, 2007.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *l-Mu'cemü'l-evsaṭ*. thk. Tarık b. İvazullah. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1. Basım, 1995.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2000.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim. 11 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 2. Basım, ts.
- Tahâvî, Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Şerhu müşkili'l-âşâr*. thk. Şuayb el-Arnâvût. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1994.
- Tâhir el-Cezâirî, Tâhir b. Sâlih ed-Dîmeşkî. *Tevcihü'n-nazar ilâ uşûli'l-eşer*. thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde. 2 Cilt. Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1995.
- Tatlı, Bekir. "Fısk Kavramı ve Hadis Usûlü Açısından Fısku'r-râvî". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2013).
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa en-Nîsâbûrî. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ammâr et-Tayyâr, Yâsir Hasen. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2017.

- Tunç, Cihat. “Bişr b. Mu‘temir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/223-224. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Turhan, Halil İbrahim. *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk İki Asır*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Türker, Ömer. “Mukâtil b. Süleyman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/134-136. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Türkmen, Dursun Ali. “Arap Edebiyatında Fısk Kavramı ve Kur’ân-ı Kerim’in Bu Kavrama Kazandırdığı Yeni Anlamlar (Allâme Taberî Örneği)”. *Yüksek İslâm Enstitüsü Yıllığı* 4 (2012), 180-189.
- Uçar, Rüveyda. *Hadislerde Büyük Günah Olarak Nitelendirilen Davranışlar*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019.
- Ukaylî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Amr. *ed-Du‘afâ`ü’l-kebîr*. thk. Abdulmu’tî el-Emîn. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Basım, 1984.
- Yahya b. Ma‘în, Ebû Zekerıyya Yahyâ b. Mâin. *Târîhu Yahyâ b. Ma‘în*. thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf. 4 Cilt. Mekke: Merkezü’l-Bahsi’l-İlmî ve İhyai Tûrâsî’l-İslâmî, 1. Basım, 1979.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Usulü*. M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 35. Basım, 2017.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mizânü’l-i’tidâl*. thk. Ali Muhammed el-Bîcâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 1. Basım, 1963.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Dîvânü’l-d-‘afâ` ve’l-metrûkîn*. thk. Hammad b. Muhammed el-Ensârî. Mekke: Mektebetü’n-Nahdati’l-Hadise, 2. Basım, 1967.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-Muğnî fi’l-d-‘afâ`*. thk. Nureddin Itr, ts.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnâvût. 25 Cilt. Müessesetü’r-Risâle, 3. Basım, 1985.